
БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Гюстав
ФЛОБЕР

ПАНІ БОВАРІ

■

A decorative laurel wreath with a central knot, rendered in white lines, framing the bottom of the text.

Гюстав Флобер

Пані Боварі. Проста душа (збірник)

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5727627

Пані Боварі: Фоліо; Харків; 2008

ISBN 978-966-03-4533-1

Аннотація

До книжки ввійшли найвідоміші твори роман «Пані Боварі» та повість «Проста душа». Ці твори пройняті почуттям справжньої людяності і вражають читача зовнішньою простотою, що поєднуються з глибиною психологічного аналізу.

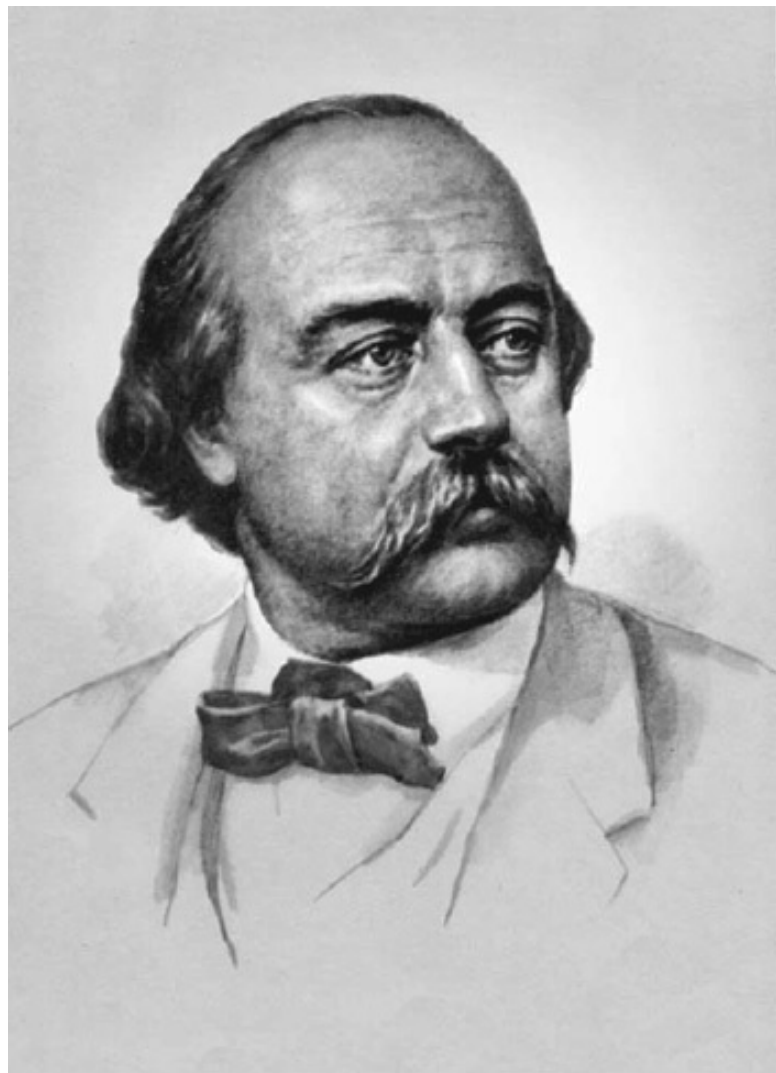
Роман Флобера «Пані Боварі» (1856) є важливою віхою на шляхах розвитку французької і європейської літератури. Цим романом започаткувався новий тип художньої прози, суттєво відмінний від прози попередніх епох. Роман відноситься до реалістичної літератури, але водночас він дав імпульси іншим літературним напрямам і течіям другої половини XIX століття. В романі Флобер дотримувався «об'єктивного методу», головною ознакою якого є усунення прямої авторської присутності в творі, тобто різнорідних відступів, коментарів, оцінок зображуваного, емоційних сплесків і т. д. Вперше в цьому романі широко

використовується невласне пряма мова, яка набуде великого поширення в літературі XX століття.

Содержание

Роман, що започаткував новітню прозу	8
Пані Боварі	36
Частина перша	39
I	40
II	53
III	63
IV	71
V	78
VI	82
VII	91
VIII	99
IX	113
Частина друга	129
I	130
Кінець ознакомительного фрагмента.	141

Гюстав Флобер
Пані Боварі. Проста
душа (збірник)

Gustave Flaubert

Роман, що започаткував новітню прозу

Коли заходить мова про великих французьких письменників-реалістів минулого століття, звичайно згадують Стендаля, Бальзака і Флобера. При докладнішій розмові Флобера, який жив і творив у другій половині XIX століття, атестують як митця, що продовжував і розвивав традиції своїх попередників, котрі жили й творили в першій половині століття. Це визначення у нас повторювалося так часто, що давно стало стійким стереотипом. В повному розумінні воно слушне, оскільки справді всі три письменники належали до реалістичного напрямку в літературі. Але при уважнішому розгляді виявляється, що реалізм Флобера на різних рівнях настільки відрізняється від реалізму його попередників, що його можна назвати якісно новим явищем. Разом с тим у творчості Флобера беруть початок нові настанови й тенденції, що наберуть розвитку в літературі наступних епох, і все це зрештою робить його однією з центральних постатей європейського літературного процесу другої половини XIX століття.

Але спершу коротко скажемо про життєвий і творчий шлях письменника. Його біографія не багата на зовнішні події, зате вона відзначається багатством та напругою внут-

рішнього, духовного життя. Народився Флобер 12 грудня 1821 року в Руані, в родині лікаря-хірурга. Його батьки були людьми далекими від літератури й мистецтва, проте у хлопчика дуже рано пробудилися літературні нахили. Вже десь у дев'яти-десятилітньому віці він пише сценки-жарти, через деякий час виникають задуми романів та історичних творів. Йому було дев'ять років, коли він повідомляв маленькому другу Ернесту Шевальє: «Я напишу такі задумані мною романи: „Чарівна андалуска“, „Маскарад“, „Карденіо“, „Доротес“, „Мавританка“, „Завбачливий чоловік”». Також рано пробуджується у нього критичне ставлення до суспільного середовища, відчуття відчуженості від нього. Восени 1833 року Руан готувався урочисто приймати короля Луї-Філіппа, і з цього приводу дванадцятилітній Флобер занотує: «Які дурні люди, який обмежений натовп! Метушитися заради короля, витратити тридцять тисяч франків, виписувати за двадцять п'ять тисяч музикантів із Парижа, клопотатися! Заради кого? Заради якогось короля! Стояти годинами в черзі біля дверей театру, заради кого? Заради короля! Ох!!! Які дурні люди!» Цікаво зазначити, що в цьому щоденниковому запису підлітка Флобера сформульована позиція Флобера-письменника, якої, власне, він дотримувався до кінця життя.

Навчався Флобер у Руанському ліцеї, який закінчив у 1839 році; згодом він згадував: «Я пішов до школи, коли мені виповнилося десять років, і незабаром відчув антипатію

до всього роду людського». Це не було позерство, дослідники не ставлять під сумнів його щирість. Як зауважує в своєму нарисі С. Моем, «він і справді став песимістом вже в юності», бо «відзначався експансивністю, багатою уявою, вразливістю, і його мучило відчуття внутрішньої самотності, властиве багатьом підліткам». До цього додалася дія романтизму, котрий у той час якраз досягнув у Франції розквіту й інтенсивно впливав на молоде покоління.

Через три роки після ліцею Флобер вступив на правовий факультет Паризького університету, але навчався на ньому, жорстоко нудьгуючи, без зацікавлення, нерегулярно, а потім і зовсім залишив його. В 1844 році він поселився в Круассе поблизу Руана, де його батько придбав садибу на березі Сени, і прожив там до самої смерті. «Я, як то кажуть, ведмідь, живу монахом, іноді (навіть у Парижі) тижнями не виходжу з дому», – писав Флобер про свій спосіб життя. Тут слід вказати, окрім своєрідного характеру письменника, ще на одну серйозну причину такого усамітненого способу життя – на його хворобу, епілепсію. Перший її сильний приступ стався 1844 року, коли він впав як підкошений, заюшений кров'ю; далі приступи почали часто повторюватися. Тоді ж Флобер дав собі слово не одружуватися, щоб не обтяжувати сім'ю своєю хворобою. Біля нього незмінно залишалася мати, а також племінниця, їх пов'язували теплі й ніжні почуття.

За життя він здійснив лише дві віддалені подорожі: в 1849—1851 роках подорожував по Близькому Сходу, відвідав

Сирію, Палестину й Єгипет, а в 1859 році побував у Північній Африці, на руїнах Карфагена, що було пов'язано з роботою над історичним романом «Саламбо». Час від часу Флобер наїздив у Париж, де займався літературними справами, зустрічався з друзями, відвідував театри. В 70-х роках він був учасником знаменитих «обідів п'яти» в Парижі – п'яти видатних письменників: Г. Флобера, Е. Гонкура, Е. Золя, А. Доде й І. Тургенева. Під час цих обідів вони обмінювалися думками на різні теми, обговорювали твори й фрагменти з них, ділилися творчими задумками.

Невелика рента, залишена батьком, дозволила Флоберу займатися літературною творчістю, не турбуючись про заробіток на хліб насущний. Він був справжнім подвижником літератури, жив нею, служив їй вірно й самовіддано все життя. Стали майже легендою самовимогливість Флобера-митця, його ненависть до будь-якої фальші й підробок у мистецтві. Г. де Мопассан, літературний учень Флобера в прямому значенні слова, так згадує уроки й вимоги свого наставника: «Яка б не була річ, про яку ви заговорили, є тільки один іменник, щоб назвати її, тільки одне дієслово, щоб передати її дію, і тільки один прикметник, щоб її означити. І треба шукати до того часу, доки не будуть знайдені цей іменник, це дієслово і цей прикметник, і ніколи не слід задовольнятися приблизним, ніколи не слід вдаватися до підробок, навіть вдалих, до мовних фокусів, щоб уникнути труднощів».

Свій творчий шлях Флобер розпочав як романтик, його

рання творчість розвивалася в річищі «несамовитої романтики» течії пізнього французького романтизму, що поширилася в 20—30-і роки. В її основі – неприйняття стабільного буржуазного суспільства з його ситим і вульгарним достатком, протест проти заснованого на ньому «оптимістичного світогляду», підтримуваного офіційними колами. Несамовиті романтики прагнули «вивернути світ навиворіт», показати приховану страхітливість і потворність того, що відбувається повсякчас і сприймається як належне. Все ж нелюдське й жахливе, що автори готичних романів другої половини XVIII століття знаходили в середньовіччі, «несамовиті романтики» переносили в сучасність, в буржуазну повсякденність. В протигагу благополучному оптимізму суспільства вони сповідували найпохмуріший песимізм.

Молодий Флобер був весь у полоні цього «несамовитого» умонастрою, ним пройняті його повісті, драми й оповідання другої половини 30-х і першої половини 40-х років. Вже назви деяких із них засвідчують їх належність до «несамовитого романтизму» («Танок смерті», «Мрії в пеклі», «Записки безумця» та інші). Так у «Танку смерті» історія зображається як нескінченність людських страждань, яку переможець-Сатана демонструє Христу, котрий плаче, дивлячись на ці страждання. Коли ж Сатана запитує у Історії, що вона може йому заперечити, та відповідає: «Нічого, Сатано, бо ти заповнюєш мене всю, я постійно відчуваю на собі твої кігті, що впираються в мене і заливають мій шлях кров'ю».

В другій половині 40-х років Флобер поступово відходить від несамовитого романтизму, відчувається його перехід на принципово інші естетико-художні позиції – позиції реалізму, але реалізму іншого типу, ніж бальзаківський. Завершується цей процес на початку 50-х років, після повернення письменника зі згадуваної подорожі по Близькому Сходу. У вересні 1851 року розпочинається робота над романом «Пані Боварі», твором, який знаменував новий стан не тільки його творчої біографії, а й розвитку французької літератури.

Проте це зовсім не означає, що з романтизмом було повністю покінчено і він став лише пройденим етапом творчого шляху письменника. Насправді все було набагато складніше: Флобер переходить до іншої «технології» письма, розробляє «об'єктивний метод», але річ у тім, що в своєму світосприйнятті, в душі він залишається романтиком. Не важко помітити, що його об'єктивність приховує обурення та ненависть до дійсності, до наявного буття, і в тому, з якою гіркотою та зневагою змальовує він «життя кольору плісняви», вловлюється темперамент романтика, своєрідна помста йому за те, що воно постійно насміхається над його потребою, що досить схематично можна означити поняттям ідеального. Звідси його бажання «вимазати ХІХ століття ненавистю, як індійці вимазують гноєм свої пагоди».

Як стисло і точно сказав Г. Манн у своєму есеї «Гюстав Флобер і Жорж Санд», «безперервна боротьба з самим со-

бою – ось що постійно супроводжує творчість Флобера. Цей борець за реалізм не любить реальність і ненавидить світ обивателів». Справа в тому, що всупереч його внутрішнім нахилам і бажанням, епоха, в яку він жив і творив, перетворювала романтика на реаліста і навіть натураліста. «Епоха вимагає від нього сучасності, вченості й розважливості. Ці потреби виникають в ньому самому. Його інтелект, розвиваючись, починає ворогувати з його серцем. Прагнучи подолати своє колишнє «я», він оголошує війну всьому тому юнацькому, що в ньому ще лишалося. Але воно виявляється живучим у тих, хто починає своє життя романтиком [...]. В сповненій обурення романтиці ми бачимо також і витoki песимізму Флобера».

Сюжет роману «Пані Боварі» взято із життя, що загалом характерно для реалістичної літератури, котра відмовилася від користування арсеналом «готових сюжетів», до якого широко вдавалася література попередніх епох. За фабульну основу Флобер взяв історію сімейного життя руанського лікаря Ежена Деламара, яку розповів йому друг, постпарнасець Луї Бульє, не вносячи в цю драматичну історію істотних змін. Але інтерпретує він її вільно, наповняючи глибоким і складним загальнолюдським змістом. Давався роман авторові тяжко, його листи того часу повні скарг на труднощі, що без кінця поставали під час роботи над ним. Коли була написана десь третина твору, Флобер влаштував його читання друзям-літераторам, і ті одногolosно порадили ки-

нути роман, заявивши: «сюжет тебе згубить». І для цього у них були серйозні підстави.

І річ тут не у фабульній основі сюжету, а в його характері й способі його трактування. Флобер по-новому розумів сюжет, він вважав, що не має сюжетів гарних і поганих, цікавих і нецікавих, все залежить від його розробки, від глибини проникнення в предмет і досконалості його художнього вираження. Він відмовляється від інтригуючої фабули, від будь-яких загострень і перебільшень, від усього, що викликає «зовнішній інтерес» читачів до твору (чим не гребували його попередники, зокрема Бальзак). «Про що завгодно можна написати гарно й можна написати погано», – такого принципу дотримувався Флобер у своїй зрілій творчості.

В романі «Пані Боварі» він писав про те, що не викликало у нього ні симпатії, ні тим більше захоплення. Навпаки, зображуваний у творі світ провінційного міщанства пробуджував у нього глибоку відразу, на що він теж постійно скаржився в листах. Автор «Пані Боварі» ставив перед собою завдання із «людської гнилі створити твір мистецтва», зробити цікавим для читачів середовище обмежених і вульгарних провінційних обивателів. До того ж відмовившись при цьому від арсеналу літературних засобів і форм, якими користувались його попередники.

До змалювання буржуазної провінції й до Флобера звертались письменники-реалісти: Бальзак у цілій серії «етюдів провінційного життя» в «Людській комедії», Стендаль в ро-

манах «Червоне й чорне» та «Люсьєн Леван». Але Флобер робить це по-іншому, в його романі «Пані Боварі» знаходять перше завершене втілення характерні принципи реалізму другої половини XIX століття.

Реалізм першої половини XIX століття розвивався водночас з романтизмом і в постійному взаємозв'язку та взаємодії з ним. У французькій літературі це стосується як Стендаля, так і Бальзака, в їхній творчості поєднуються, хоча і по-різному, реалістичні і романтичні елементи. Свідоме й цілеспрямоване відмежування реалізму від романтизму розгортається в другій половині XIX століття, письменники-реалісти відмовляються від усього того, що тепер сприймається як романтичні «фантазії» й «перебільшення». Саме в цей час і стає домінуючим відомий реалістичний принцип «зображення життя у формах самого життя», зі збереженням реальних масштабів, пропорцій зображуваної дійсності. Поширюється він на різні рівні й складники твору: на сюжет і композицію, тип нарації, оповідну інтонацію і, звичайно, на змалювання персонажів, де відчувається рух «від героя до людини».

Шанобливо ставлячись до Бальзака (Стендаль тоді ще лишився забутим письменником), Флобер разом з тим закидав йому сюжетні «невірогідності» і «перебільшення» в сюжетах і зображенні персонажів. Його не влаштовувало те, що своїх «скромних» персонажів, у тому числі й провінційних міщан, Бальзак наділяв могутніми пристрастями й незвичайною до-

лею, що вони піднімалися над звичайним людським рівнем і ставали втіленням високих чеснот або – частіше – нищих пороків. Реалісти другої половини минулого століття і найраніше Флобер відмовились від поділу героїв на «позитивних» і «негативних», «носіїв добра» і «носіїв зла», слушно вважаючи цей поділ літературною умовністю. Як і реальні люди, їхні персонажі поєднують позитивні й негативні риси в складному переплетінні, письменники оволодівають мистецтвом світлотіні в змалюванні людських характерів і психології.

Крім прямої полеміки з романтизмом, нерідко загальної в силу причин, про які йшлося, в романах Флобера маємо ще й приховану полеміку з Бальзаком, яка виходить на поверхню в романі «Виховання почуттів».

Працюючи над романом «Пані Боварі», Флобер розробляв свій «об'єктивний метод», який був прийнятий, з різними видозмінами, французькими письменниками другої половини XIX століття – братами Гонкурами й Мопассаном, Золя й натуралістами. Цей «об'єктивний метод» тісно пов'язаний з світоглядно-естетичною позицією щодо «буржуазної сучасності», яка рішуче не приймалася Флобером та його послідовниками. Літературна творчість стає для них передусім художнім дослідженням відчуженої дійсності, від котрої автор принципово відмежовується: він розміщується в стороні, він спостерігає й аналізує зображуване з якоїсь високої об'єктивної точки зору, в принципі уподібнюючись вченому, який проводить експеримент. Звідси твердження

Флобера про те, що письменник має брати за взірць вченого-природодослідника і, розтинаючи пером життєві явища й типи, бути таким же безпристрасним, точним і об'єктивним. Виступаючи проти суб'єктивізму романтиків, у яких автор стає центром твору, він ратує за усунення авторської присутності із твору. Він вважає, що автор має бути у творі, як бог у світобудові: всюди і ніде.

Усунення автора з твору не слід розуміти прямолінійно, в абсолютному значенні. Таке усунення в принципі неможливе, бо автор є творцем того художнього світу, що постає в романі чи в поемі, в драмі чи в ліричній поезії. Йшлося, власне, про заміну форми авторської присутності у творі: замість прямої і відвертої у романтиків та Бальзака маємо у Флобера «приховану присутність», що не допускає прямого самовияву. Але це мало величезне значення для художнього ладу твору, вело до радикальних змін в його структурі.

Роман «Пані Боварі» мав бути твором, в який автор «не вкладає самого себе». «Наскільки я розперезувався в інших своїх творах, – писав Флобер, – настільки тут я прагну бути стриманим і геометрично прямолінійним: ніякого ліризму, ніяких розміркувань». Це передусім означало, що письменник всьому давав об'єктивно-образне втілення, не вдаючись до різнорідних відступів і коментарів, не виказуючи своїх емоцій і уникаючи оцінок, що мав робити сам читач. З погляду Флобера будь-які відступи й «декларації» – свідчення художньої безпорадності митця.

Перший роман Флобера має підзаголовок «Етюд провінційних звичаїв», в українському виданні перекладений М. Лукашем як «Побут провінції». В ньому письменник дав об'єктивне за формою і нищівне за суттю зображення буржуазної провінції. Перед нами постає світ провінційних обивателів, людей обмежених, самовдоволених і вульгарних, їхнє життя, заповнене дріб'язково-утилітарними інтересами й турботами, позбавлене будь-яких проблисків духовності. Це середовище представлено нечисленними, але точно вибраними й розставленими постатями, які в сукупності дають повну, синтетичну картину «побуту провінції». Мета, що він ставив перед собою відповідно з духом французького реалізму з його сцієнтичними орієнтаціями, полягала у виявленні обумовленості персонажів їхньою природою та умовами існування. Водночас кожен із цих персонажів займає в романі місце й виконує функції, визначені соціальним укладом життя провінційного містечка. Чи не найскладніше завдання полягало для автора в тому, щоб наділити «характером» всіх цих в сутності дуже пересічних і тривіальних обивателів, зробити їх художньо цікавими й рельєфними.

І Флобер блискуче впорався з цим завданням. Ось Шарль Боварі, чоловік головної героїні, провінційний лікар. Він цілком може служити завершеним втіленням обмеженості й міщанського самовдоволення, безпросвітньої тривіальності думок і почуттів. Характеризуючи розмови, які вів Шарль з дружиною, Флобер пише, що вони «були пласкі, як вуличні

тротуари, загальники проходили в них одноманітною плетеницею в своєму буденному вбранні, не викликаючи ні хвилювання, ні сміху, ні задуми». Але виявляється також, що цей обмежений і смішний Шарль здатен на глибоке й сильне почуття, він продовжує любити Емму й після її смерті, а розкриття того, що вона була йому невірною дружиною, ввергає його в тихий ідіотизм. Він починає викликати не тільки іронічний усміх, а й співчуття, стає не тільки смішним, а й зворушливим; так виникає та суперечлива повнота характеру, та світлотінь його зображення, якої домагався Флобер у своїй зрілій творчості.

Вервечку провінційних типів продовжує кюре Бурнізьєн, змальований Флобером з вбивчою іронією. Як священик він мав би бути найбільш причетним до духовності, насправді ж він найтупіший серед обивателів Йонвіля і найбільш «матеріалістичний» за своїми нахилами й інтересами. Суспільна функція священика – бути духовним наставником своєї пастви, вміти зціляти людські душі. Але добродій Бурнізьєн менше всього до цього вдатний, він погано знається в людських душах, зате вміє непогано лікувати корів і серед фермерів має репутацію гарного ветеринара. Коли Емма, переживаючи душевну кризу, прийшла за розрадою до свого духовного пастиря, він порадив їй, повернувшись додому, випити холодної води з цукром. Невипадково роман Флобера викликав обурення в клерикальних колах Франції, де образ Бурнізьєна був сприйнятий як карикатура на духовенство.

Та письменник такого завдання перед собою не ставив, Бурнізєн в його романі не є сатиричним образом, це, власне, одна з гримас «побуту провінції», зображена у відповідності з «об'єктивним методом». З рідкісною силою передана в цьому образі втрата духовності буржуазно-міщанським світом.

По-своєму виразні й типові в «побуті провінції» коханці головної героїні Леон і Родольф. Перший із них – клерк нотаріальної контори, людина дрібна й практично обережна, що приймає романтичні пози, скаржитися на розчарування, самотність, невдоволення життям тощо. На той час (дія роману відбувається десь у 30—40-і роки ХІХ століття) романтизм ввійшов у моду й «спустився» в міщанське середовище, де й став набутком Леонів і Родольфів. При цьому відбувається його неминуче зниження і вульгаризація, що іронічно обігрується Флобером в романі «Пані Боварі». Романтичним кліше користується не тільки Леон, а й зовсім вульгарний Родольф, провінційний дамський «серцеїд», спокусник головної героїні.

Та найзначніша й найкolorитніша фігура йонвільського середовища – аптекар Оме, якого дослідники визначають як образ грандіозний за своїм соціальним значенням (Б. Реїзов). На відміну від інших обивателів містечка, Оме нібито не замикається в побуті, його інтереси широкі й різноманітні. Він схиляється перед наукою й сам займається «дослідженнями», він поборник прогресу й освіти, «філософ» і «вільнодумець», що висміює релігію; за політичними по-

глядами він ліберал: перебуває в опозиції до уряду; йому не чужа громадянськість, він співробітничав в місцевій газеті й нерідко виступав з критикою властей. При цьому Оме – не мольєрівський Тартюф, по-своєму він вірить у те, що велелюбно проголошує, хоч і щирість його віри, відданість «принципам» не слід перебільшувати. Та справа передусім у тім, що за всім цим ховається поверховість розуміння проблем, міщанська самовдоволеність і тривіальність, а головне – дріб'язковий егоїстичний розрахунок. На думку аптекаря, уряд не здатен цінувати достойних людей та відзначати їх, а найдостойніша у світі людина в очах Оме – це він сам. І коли з'явилася можливість одержати орден, він «примирився» з урядом. Значимість образу Оме в тому, що в ньому втілений характер епохи, одна з характерних тенденцій її життя, і не випадково роман завершується рядками про повний його «тріумф».

Особлива роль належить в романі лихварю Лере, який зіграв лиху роль в долі головної героїні. Лихварі належать до репрезентивних образів «Людської комедії» Бальзака, і в змалюванні Лере з особливою виразністю розкривається згадувана відмінність Флобера від його попередника. Лере менше всього схожий на бальзаківських «тигрів» фінансового світу, всіх цих Нусінгенів, Тайеферів, на того ж Гобсека, в якому поєднуються скнара й філософ. У Флобера ж лихвар Лере дуже пересічний, дуже «сірий» і буденний. Це дрібний хижак, павук, що тихенько й облесливо тче павутину, в

яку потрапила недосвідчена Емма й безнадійно в неї заплутується. Вибравши момент, він накидається на свою жертву і стає безпосередньою причиною її самогубства. Лихвар Лере – важливий штрих, що доповнює картину «побуту провінцій», без нього вона була б неповною, дещо площинною.

Центром роману є образ Емми Боварі, до якого стягуються сюжетно-тематичні ниті твору, зосереджується його ідейний сенс. У героїні особлива позиція в романі: вона належить до буржуазно-міщанського світу і водночас протистоїть йому. Притаманне Флоберу зображення персонажів у суперечливій життєвій повноті, в поєднанні «плюсів» і «мінусів», без умовного поділу на «позитивних» і «негативних» тут проявляється цілком наочно. Цим унеможлиблюється однозначність підходу й витлумачення цього, на перший погляд нескладного образу провінційної міщанки.

Свою героїню Флобер не наділив ні розумом, ні освітою, ні гарним смаком, в духовному відношенні вона не піднімається над йонвільським рівнем. Все те, про що вона думає, чим вона захоплюється, до чого поривається, позначене тривіальністю і може викликати лише іронічну посмішку. Виховувалася вона в пансіоні при монастирі, де зачитувалася романами, в яких «тільки й мови було, що кохання, коханці, коханки, переслідувані дами, що мліють у відлюдних альтанках.... дрімучі ліси, сердечні жалі, клятви, ридання, сльози й цілунки, човни при місячному світлі, соловейки в гаях, кавалери, хоробрі, як леви, сумирні, як ягнята, добро-

чесні, як ніхто, завжди гарно вбрані й сльозоточиві, як урни». Під впливом цих романів формулюється ідеал Емми, головними складниками якого є кохання, кавалери, красиве «романтичне» життя – в душі тривіальної романтики.

Але їй судилося жити в сонному провінційному Йонвілі, в середовищі ситих тілом і душею обивателів, з чоловіком, який щовечора, написавши свої рецепти, «задоволений із самого себе, доїсть рештки печені, погризе шматочок сиру, схрумає яблуко, доп'є графинчик вина, а потім піде в спальню, ляже горілиць і захропе». Але Флобер наділив героїню також невдоволенням навколишнім, душевним неспокоєм, пориванням до іншого життя, тобто й тими рисами, які він найбільше цінував у людині. І вони не тільки виділяють Емму в середовищі самовдоволених обивателів, але й протиставляють її цьому середовищу; в цьому основна драматична колізія твору. Звичайно, ідеал Емми, її мрії й пориви банальні, в чомусь навіть смішні й безглузді, але річ у тому, що вона вкладає в них душу, вона справді страждає, по-своєму протестує проти «життя кольору плісняви» – аж до своєї нещасливої смерті.

Але все це не піднімається у неї на рівень свідомості й не осмислюється нею, такою її створила природа, що вона не може задовольнитися тим існуванням, яке їй нав'язує Йонвіль. Жити їй тим нестерпніше, що навколо неї немає жодної людини, здатної хоч якоюсь мірою її зрозуміти. Не може вона розібратися і в тих імпульсах, які наражають її на кон-

флікт з середовищем і приводять до принижень та смерті. Її доля в сутності трагічна, хоч те середовище, що її оточує і є її антагоністом, безмежно далеке від того, що має бути в трагедії у класичному розумінні слова. Та про все те, що відбувається з Еммою, розповідається в романі так, що нагадує скоріше історію невдалого життя з жорстокою розв'язкою.

Автор роману приголомшив читачів і критиків, заявивши: «Емма Боварі – та це ж я!» В одній паризькій газеті з'явилася карикатура, де Флобер, мужчина майже двометрового росту, з широчезними плечами й могутніми вусами, схожий на древнього вікінга, був зображений в легковажному дамському наряді своєї героїні. Власне, це був не жарт і не містифікація читачів, а зізнання автора в тому, що, створюючи образ Емми Боварі, він спирався й на свій психологічний досвід. Він теж переживав розлад з навколишнім світом, невдоволення життям, бажання іншого, того, що реально не існує, але все це, зрозуміла річ, переживав на іншому, незрівнянно вищому духовному й душевному рівні.

Роман «Пані Боварі» був новаторським твором за своєю художньою структурою, її основними складовими та їхніми співвідношеннями. В епічних жанрах такими складовими як відомо, є оповідь, писання і діалог. Характерною рисою розвитку роману в ХІХ столітті було те, що в його структурі дедалі більшого значення набував показ, який тіснив оповідь та описання і водночас синтезував їх; свого завершення ця тенденція досягала в флюберівській «Пані Бо-

варі». Розпочинається цей роман в традиційній нараційній манері, ми чуємо голос оповідача, який розповідає про життя Шарля Боварі до одруження з Еммою. Далі ж розповідь стишується, замінюючись неопосередкованим показом, коли дійсність ніби сама себе подає у творі. Одночасно Флобер відмовляється і від докладних описів, враховуючи ту психологічну закономірність, що чим детальніше письменник описує, тим менше читач бачить. Він замінює описання показом, при цьому цей показ розрахований не на суто візуальне сприймання, а на «внутрішній зір» читача.

За своїми жанровими ознаками «Пані Боварі» ближче всього до соціально-психологічного роману, який виходить на перший план в реалістичній літературі другої половини XIX століття. Але психологізм цього твору своєрідній і виявляється він не у формі психологічного аналізу, що здійснюється з зовнішньої позиції і всюдисушим автором, як це маємо у Л. Толстого, сучасника Флобера. В романі «Пані Боварі» психологізм виявляється в інших формах, тут все, що зображається, постає як сприйняте й пережите кимось із персонажів, частіше всього Еммою. Зовнішнє і внутрішнє, фізичне й психологічне тут зливаються й течуть єдиним потоком, психологізмом проймається вся тканина твору.

Найбільш адекватну форму художнього вираження психологізм Флобера знаходить у невластне прямій мові, яку він вперше широко вводить у літературу, що переконливо показав Б. Реїзов у своїй монографії «Творчість Флобера». Це

така форма мовлення, де голос автора й голос персонажа переплітаються, причому автор постійно приходиться на поміч персонажу, допомагає висловити те, що тому важко або й неможливо оформити словом. В результаті авторське мовлення ніби усувається і слово віддається самому герою – це вже він виражає себе, передає свої потаємні думки й почуття, свою ментальність і психологію.

Формально, як поборник «об'єктивного методу», Флобер займає відсторонену позицію в нарації, але насправді, сповнений амбівалентних емоцій, він втягнутий в дійство, що розгортається в романі. «Звідси його вражаюча проникливість, що виникає із відчуттів відрази й ненависті, до яких домішується співчуття, яке властиве людині. Ця суміш почуттів надає роману «Пані Боварі» вражаючу силу й надзвичайну тонкість» (Н. Саррот).

Наступним твором Флобера був історичний роман «Саламбо», який вийшов 1863 року. Якоюсь мірою цей роман був втечею письменника від міщанської сучасності в глибини віків – аж у III століття до нової ери. Разом з тим, у цьому зверненні до історичного сюжету з глибини віків шукав вихід, можливо й неусвідомлюваний самим письменником, його неподоланий романтизм. Там, у глибині віків, його вабили сильні й цілісні характери, могутні пристрасті, потужна динаміка і яскраві барви, занурені в світ загадкової давньосхідної культури, оповитої містичною таємничістю. Варто ще

сказати, що на відміну від більшості романтиків, які облюбували в минулому середньовіччя, а окремі, як то Гельдерлін чи Кіте, – античність, Флобер тягнувся до стародавнього Сходу, точніше – Близького Сходу. Він зізнався у листі до Жорж Санд: «Я до такої міри напоений красотою стародавнього світу, що німий подив перед тим, що тільки що народжується, тільки що виникає, чужий мені. Мене з такою силою приваблює щось загадкове в глибинах історії, що ніби я сам присутній при його звершенні. Я міг би вести бесіди зі східними жрецьями».

Дія роману «Саламбо», над яким Флобер працював чотири роки, відбувається в стародавньому Карфагені, між першою і другою Пунічними війнами, тобто війнами цієї купецької республіки з Римом. В основі сюжету – повстання вояків-найманців, яких карфагенські купці ошукали й не виплатили належну їм винагороду. Головним джерелом для письменника послужила книга давньоримського історика Полібія, в якій досить докладно описане це повстання і його жорстоке придушення.

Цей твір Флобера був історичним романом нового типу, що поривав з моделлю жанру, яка була витворена Вальтер Скоттом і домінувала в європейських літературах першої половини ХІХ століття. У французькій літературі цей «вольтерскоттівський роман» виродився ще в 30—40-і роки і з історичного перетворився, власне, в пригодницький роман, розрахований на «середнього» неவிбагливого читача (таки-

ми, зокрема, були численні романи О. Дюма). Флобер ставив перед собою завдання створити історичний роман нового типу, який він називав «натуралістичним», роман, що засновується на відкриттях та методах сучасної науки, і не тільки історичної, на ґрунтовному вивченні минулого, і прагне до його достовірної реконструкції. Але в творі він відступав від цих «наукових» принципів і давав волю своїй інтуїції та уяві.

В романі «Саламбо» маємо дві сюжетні лінії, що непросто співвідносяться між собою. Перша з них – це повстання найманців, яке переростає в масштабну й криваву «внутрішню війну» Карфагена, поразку повстанців і жорстоку розправу над ними. Розробляючи цю лінію, автор дотримувався історичної канви подій, розповіді Полібія, зайнятий він тут головним чином сумлінною «реставрацією історії». Ця лінія вільно вписується в реалістичний дискурс. Друга сюжетна лінія, кохання лівійця Мато, вождя найманців-повстанців, і молодій дівчини Саламбо, дочки карфагенського полководця Гамількара й жриці богині Таніт, є витвором уяви автора, романічним вимислом, що має яскраво виражений романтичний характер, хоч автор ставив перед собою й інші завдання. Вона також була його спробою проникнути в таємничий світ давньосхідної культури, в загадкову ментальність і психологію її носіїв. Іншими словами, це було «наукове завдання» по реконструкції далекого минулого, але мало хто наважиться сказати, що воно було здійснене письменником. Натомість йому справді вдалося вкласти містичну одухотво-

реність і своєрідний шарм «в ці чудові й далекі образи, що майже втрачають людські риси».

Третій роман Флобера, «Виховання почуттів» (1869), був поверненням до «буржуазної сучасності». Щоправда, його дія відсунута в недалеке минуле, в 30—40-і роки, в часи молодості письменника; він змальовує в ньому «романтичне покоління», до якого належав сам, і виносить йому суворий вирок. Входить у роман і найзначніша історична подія того часу, революція 1848 року, але зображена вона без героїчного ореолу, в знижено-буденному плані, з відвертим наміром дезавуювати те, що називають «романтикою революцій».

«Я хочу написати моральну історію людей мого покоління, точніше кажучи, історію їх почуттів», – заявляв Флобер про свій новий роман. Якщо говорити ще точніше, йдеться в романі про романтичне «виховання почуттів», як досить приблизно, калькуючи російський переклад, передається в українському виданні назва твору. В оригіналі це «L'education sentimentale», тобто «почуттєве» чи «сентиментальне виховання», поняття з іншою семантикою. Саме воно піддається в романі критичному аналізу й рішучому осудженню – при всій формальній об'єктивності письма.

Треба тут сказати, що романтизм розуміється автором широко, не як літературна течія чи художній стиль, а як особливий тип світосприйняття і життєдіяльності, притаманний цілій епосі. Таке розуміння властиве було не одному Флоберу, це була загальна реакція на «романтичну епоху,

реакція, що набула у Франції великого поширення у другій половині ХІХ століття, коли стало звичайним звинувачувати романтизм в усіх бідах і провалах, що спіткали країну протягом століття. Не можна сказати, що ці звинувачення були зовсім безпідставні, адже романтизм не замикався в рамках мистецтва, він був великим рухом, що охопив різні сфери духовного життя і ставив перед собою далекосяжні завдання його оновлення, створення нового світогляду, нової етики й моралі, зрештою суспільства.

Герой роману Фредерік Моро та інші його персонажі й представляють тип світосприймання й самосвідомості, що називали тоді романтизмом. Визначальні його риси, за Флобером, це перебільшена самооцінка особистості й індивідуалізм, нехтування розумом і культ почуття, неспроможність бачити реальне і підміна такого бачення ілюзіями, мрії і проєкти замість вольових акцій, цілеспрямованої діяльності. Носієм цього «романтичного комплексу» виступає у творі не якась визначна особистість, не поет чи мислитель, а рядова, пересічна людина. Це типовий персонаж в повному значенні слова, все, що з ним відбувається і ким він стає, мотивовано середовищем, в якому він живе, духовною й моральною атмосферою епохи, вихованням, яке він отримує – в найширшому значенні слова.

В свідоме життя Фредерік вступає з перебільшеним уявленням про себе і свої можливості, з певністю, що йому доля судилася незвичайна. Він вирішує стати письменником і

пише роман, але не завершує його, komponує вальси, вивчає китайську мову, пробує свої сили в живописі, але ні в чому не знаходить свого покликання. Він не може зрозуміти свою звичайність, бо мислить романтичними штампами епохи, її загальниками. Так, він вірить у те, що необхідно любити, щоб створити шедевр, і береться за перо, покладаючись на своє кохання до мадам Арну. Розорившись, він радіє тому, вважаючи, що бідність творить великих людей. Врешті-решт, ні в чому не проявивши себе, Фредерік перетворюється на дрібного рантьє, розчарованого і невдоволеного життям. Але в тому, що йому не пощастило «здійснитися», він готовий обвинувачувати кого завгодно і що завгодно, тільки не самого себе. Флобер назвав свого героя «пустоцвітом», тим самим винісши йому справедливий вирок. Таким же «пустоцвітом» виявились й Делор'є, Пелерен та інші персонажі роману, що представляють «романтичне покоління».

До пізніх творів Флобера, написаних в 70-і роки, належать драматична феєрія «Спокуса святого Антонія» (1874), роман «Бувар і Пекюше», що не був завершений і побачив світ після смерті автора (1881) і збірка «Три повісті» (1877). Щодо «Спокуси святого Антонія», то це була третя редакція твору, задуманого Флобером ще в часи романтичної молодості; тоді ж була написана перша його редакція (1849), фрагменти другої редакції публікувалися в 1856 році. Зберігши фабульну основу драми, письменник в третій, остаточній ре-

дакції скоротив її і надав ідейно-художньої завершеності. Цей твір відзначається складністю змісту, в ньому трактуються філософські, моральні й психологічні проблеми, що знаходять вирішення в символіко-алегоричній формі.

Роман «Бувар і Пекюше» автор визначив як «критичну енциклопедію у формі фарсу». В ньому розповідається про те, як два приятелі Бувар і Пекюше, які своїм обмеженим обивательським мисленням нагадують аптекаря із «Пані Боварі», вийшовши на пенсію, зайнялися вивченням філософії, наук, всієї суми знань, набутих людством. Та критика в романі спрямована не тільки на потворні деформації знань в свідомості «біснுவатих міщан», а й на самі знання, на здобутки людського розуму. Останній великий твір Флобера особливо відзначається глибоким скепсисом і песимізмом.

До збірки «Три повісті» ввійшли три невеликих твори пізнього Флобера, один із них, «Проста душа», на тему із сучасності, і два, «Легенда про святого Юліана» та «Іродіада», на теми легендарно-історичні. Перша повість – це сумна історія життя селянки-служниці Фелісите, «простої душі, яку життя обділило в усьому, позбавивши її навіть можливості когось любити й про когось піклуватися, чого вона найбільше потребувала». Це, за словами автора, «звичайна розповідь про одне непомітне життя, життя бідної селянської дівчини», яка «любить спершу мужчину, потім дітей своєї господині, небіжа, старого, за котрим доглядає, нарешті – папугу; коли папуга помирає, вона замовляє його чучело і, помира-

ючи, приймає папугу за святого духа. Тут немає ніякої іронії, навпаки, тут все серйозно і печально».

Флоберові нерідко закидали індиферентність, а то й жорстокість, з якими він змальовує своїх персонажів, їхні терзання й страждання, і на цій підставі робився висновок про його мізантропію, людиноненависництво. Повість «Проста душа» може служити одним з найпереконливіших спростувань цих тверджень, народжених поверховим розумінням особистості письменника і його творчості. На цю повість спирався й Анатоль Франс, який особисто знав її автора й писав про нього: «Гюстав Флобер був дуже добрий. Він мав якийсь гідний подиву запас ентузіазму й доброзичливості. Ось чому він так часто шаленів. З будь-якого приводу він готовий був кинутися в бій. З ним відбувалося те, що й з Дон Кіхотом, якого він так шанував».

Повість «Іродіада» належить до лінії творчості Флобера, представленої романом «Саламбо» й почасти «Спокусою святого Антонія». Вона повертає до стародавнього Сходу пізнішої доби (порівняно з «Саламбо»), де її дія відбувається в Іудеї на початку I ст. н. е. Сюжет повісті взято із Євангелія, це розповідь про страту Іоанна Хрестителя. Царю Іроду дуже сподобався танок, який виконала на його прохання падчерка Саломея, і він пообіцяв їй винагороду, яку вона тільки забажає; та, за намовою своєї матері Іродіади, забажала, щоб їй піднесли відрубану голову Іоанна. Про все це в Євангелії говориться стисло й загадково, без пояснен-

ня причин і мотивації дій учасників кривавої драми. Флобер у своїй повісті дає художню інтерпретацію цієї драми на «сучасний лад», розкриваючи її причини, її зумовленість політичними, віросповідальними й національними конфліктами. В результаті маємо прекрасну історичну фреску, написану в реалістичному стилі, про Іудею I століття нової ери, про спосіб життя і звичаї, мораль і психологію її правлячої верхівки. Незмінним творчим принципом Гюстава Флобера було: глибоко пізнавати й досконало виражати. Своїми творами він прагнув говорити правду про життя, якої люди не знають або вдають, що не знають, відмовившись при цьому від будь-яких втішаючих ілюзій. Але ж, як доводили ще Байрон та інші романтики, пізнання не є шляхом до щастя, воно є скоріше гіркотою і скорботою. І потрібні були письменникові постійні надзусилля, щоб цю правду життя перетворити у справжнє мистецтво. Так народжувалася чудова й гірка проза Гюстава Флобера, реаліста й водночас романтика, одного з найкращих майстрів художнього слова у французькій і світовій літературі. Він мав на неї великий і різнобічний вплив, який захоплює й ХХ століття. З великим пієтетом ставився до нього М. Пруст, своїм учителем називав його Д. Джойс, попередником і наставником вважали його Н. Саррот та інші «нові романісти».

Д. Наливайко

Пані Боварі
Побут провінції

Марі-Антуану-Жюлю Сенару,¹
*членові паризької колегії адвокатів,
колишньому голові Національних зборів,
колишньому міністрові внутрішніх справ*

Дорогий і славетний друже!

Дозвольте мені поставити ваше ім'я на початку цієї книги, у присвяті, бо ж не кому іншому, як вам, завдячую я в першу чергу її опублікування. Ставши предметом вашого блискучого захисту, мій твір для мене самого набув якоїсь нової, особливої ваги. Прийміть же тут данину моєї вдячності; яка б велика вона не була, їй ніколи не зрівнятися з вашим красномовством і вашою відданою дружбою.

Гюстав Флобер

Париж, 12 квітня 1857р.

¹ *Марі-Антуан-Жюль Сенар* (1800—1885) – французький адвокат і політичний діяч, захисник Флобера на судовому процесі у справі «Пані Боварі». Ця присвята передує лише першому окремому виданню роману. В журнальному варіанті твір був присвячений французькому письменникові-романтику, другові юності Флобера Луї Буйле (1828—1869).

Частина перша

I

Ми сиділи за уроками, коли ввійшов директор, а за ним новачок, одягнений не по формі, та служник, що ніс велику парту. Хто був задрімав, враз прокинувся, і всі схопилися на ноги, ніби щойно відірвавшись від занять.

Директор зробив нам знак сідати і, звертаючись до вихователя, сказав півголосом:

– Ось вам новий учень, пане Роже. Він вступає до п'ятого класу, але, якщо виправдає себе добрим навчанням і поведінкою, перейде до *старшого*, де йому належить бути за віком.

Новачка посадили в кутку під дверима, і роздивитися його було не так просто. Це був сільський хлопчина років п'ятнадцяти і на зріст вищий од нас усіх. Волосся в нього було підстрижене в кружок, як у сільського паламарчука, сам він мав вигляд якийсь серйозний і водночас дуже збентежений. Зелена сукняна куртка з чорними гудзиками була тіснувата йому під пахвами, хоч хлопець і не був плечистий. З закарва- шів висувалися червоні руки, незвичлі до рукавичок. Штани жовтуватого кольору були високо підсмикнуті на підтяжках, і з-під них виглядали сині панчохи. На ногах були підбиті гвіздками, погано вичищені грубі черевики.

Почали питати уроки. Новачок слухав усі відповіді з напруженою увагою, неначе проповідь у церкві, не наважую-

чись навіть спертись на лікоть чи закинути ногу на ногу. Коли о другій годині продзеленчав дзвоник, вихователь мусив нагадати йому стати з нами в пари.

У нас було заведено, заходячи до класу, кидати кашкети на підлогу, щоб рукам було вільніше, причому найбільш «класним» вважалося пошпурити кашкета ще з порога попід лавами аж до стіни, збиваючи густу пилюку.

Чи новачок не помітив цієї процедури, чи не посмів проробити її, – досить, що молитва вже давно скінчилася, а він усе ще тримав свого кашкета на колінах. Це був головний убір мішаного стилю, що поєднував у собі ознаки гренадерської шапки, уланського ківера, фетрового капелюха, хутрянного картуза і нічного ковпака, – словом, одна з тих неоковирних речей, німа потворність яких не менш промовиста, ніж обличчя ідіота. Овальної форми, випнутий на китовому вусі кашкет починався обідком із трьох ковбаскуватих валиків; далі йшла червона околичка, поцяцькована оксамитовими та смушковими ромбиками, над нею – мішкуватий верх, увінчаний картонним багатокутником з хитромудрим стрічковим гаптуванням; на довгому тонькому шнурочку теліпалася сухозлотна китиця. Кашкет був новенький, козирок аж вилискував.

– Встаньте, – сказав учитель.

Хлопець устав, кашкет упав додолу. Весь клас засміявся.

Він нахилився й підняв кашкета; сусід підштовхнув його ліктем, він упустив кашкета й підняв його ще раз.

– Та годі вам возитися з тією каскою, – сказав учитель; з нього був неабиякий дотепник.

Учні вибухнули дружним реготом. Бідний хлопець зовсім розгубився – він уже не знав, чи йому тримати кашкета в руці, чи кинути додолу, чи одягти на голову. Нарешті він сів і поклав його собі на коліна.

– Встаньте, – повторив учитель, – і скажіть мені ваше прізвище.

Новачок, затинаючись, промимрив щось невиразне.

– Не чую!

Знову почулося те саме невиразне бубоніння, заглушене гигиканням учнів.

– Голосніше! – гукнув учитель. – Голосніше!

Тоді новачок, набравшись духу, роззявив рота аж до вух і загорлав одчайдушно, мов кличучи когось здалеку:

– Шарбоварі!

У класі зчинився неймовірний гамір, що наростав ляскучим *crescendo*² (ми гикали, тюкали, тупали, верещали: «Шарбоварі, Шарбоварі»), потім він потроху розпався на окремі голоси і довго не міг ущухнути, схоплюючись раптом то в одному, то в другому ряді або пирскаючи тут і там стримуваним смішком, наче не до кінця загаслий фейерверк.

Та ось під градом штрафних завдань порядок у класі потроху встановився, і вчитель розібрав, нарешті, слова: «Шарль Боварі», примусивши новачка продиктувати собі

² Музичний термін, який означає поступове посилення звучання (*im.*).

ім'я та прізвище, проказати по складах і перерхитати цілком, а потім звелів бідоласі сісти на «ослячу лаву» під самою кафедрою. Хлопець хотів був іти, але тут же нерішуче зам'явся на місці.

– Чого вам? – спитав учитель.

– Та каш... – боязко почав новачок, розгублено розглядаючись навколо себе.

– П'ятсот рядків усьому класу!

Цей лютий викрик, подібно до Юпітерового «*Quos ego*»³, угамував новий вибух.

– Та заспокойтеся ви кінець кінцем! – додав обурений учитель і, вийнявши з-під шапочки хустку, витер спітніле обличчя. – А ви, новенький, провідмініяйте мені двадцять разів письмово *ridiculus sum*⁴. – І вже лагідніше сказав: – Кашкет ваш ніде не дінеться, знайдеться потім.

Нарешті все втихомирилось. Голови посхилялися над зошитами, а новачок просидів цілі дві години у зразковій позі, хоч не раз йому в обличчя летіли галки з жованого паперу, спритно кинуті з кінчика пера. Він тільки втирався рукою і весь час сидів непорушно, не підіймаючи очей.

Увечері, коли ми робили уроки, він вийняв із парти нарукавники, розібрав свої речі, ретельно розлініяв собі папір. Працював він сумлінно, шукаючи в словнику кожне незнайоме слово. Якщо його й не перевели до нижчого класу, то тіль-

³ Ось я вас (латин.).

⁴ Я смішний (латин).

ки завдяки його постійній старанності: граматичні правила він знав непогано, але зі стилем явно не давав собі ради. Початки латині він вивчив у сільського священика, бо батькам жаль було грошей віддати його раніше до колежу.

Батько його, Шарль-Дені-Бартоломе Боварі, служив колись військовим фельдшером, але десь близько 1812 року прошпетився у призовних справах і змушений був залишити службу. Тоді він скористався своєю вродою, щоб підчепити з льоту посаг у шістдесят тисяч франків, який давав за своєю дочкою торговець головними уборами. Дівчина була без пам'яті від його фігури. Красень і говорун, він хвацько дзенькав острогами, носив пишні вуса й бакенбарди, хизувався дорогими перснями, одягався в яскраві кольори, завжди маючи вигляд бравого вояки і манери розв'язного комівояжера. Одружившись, пан Боварі жив два чи три роки на жінчині кошти, добре обідав, пізно вставав, кутив з довгих порцелянових люльок, бував щовечора як не в театрах, то в кав'ярнях. Потім тесть помер, лишивши їм у спадок якусь мізерію. Боварі обурився, пустився сам у *фабричне виробництво*, мало не вилетів у трубу й виїхав на село, де сподівався показати себе. Але і в землеробстві він тямив не більше, як у виготовленні ситцю, – коней одривав од польових робіт, бо любив кататися верхи, сам пив свій сидр пляшками замість продавати його бочками, сам поїдав кращу птицю із свого двора, а смальцем, що йому давали свині, шмарував собі мисливські чоботи. Похазяйнувавши так деякий час, він махнув рукою

на свою господарську діяльність.

І ось за двісті франків річної платні він найняв собі в одному селі, на межі Ко й Пікардії, якусь чи то ферму, чи то садибу і, мавши сорок п'ять літ од роду, окопався в ній, досажуючи на свої невдачі, кленучи свою долю, заздрячи всім на світі. Він казав, що розчарувався в людях і вирішив дожити віку в спокої.

Жінка його колись душі в ньому не чула. Вона любила його якоюсь рабською любов'ю, і це ще більше відштовхувало його від неї. Замолоду весела, жвава й привітна, під старість вона стала дражливою, плаксивою, нервовою, – так вино, видихаючись, береться оцтом. Скільки вона перестраждала, без скарг, без докорів, бачивши, як чоловік бігає за сільськими дівками, як він приходять вечорами додому із якихось вертепів, гидко сопучи з переїду і з перепую. Але потім у ній заговорила гордість. Вона вже не плакала, гнітила лють на серці, замкнулася в німому стоїцизмі, який не зраджував її до самої смерті. Завжди вона кудись бігала, про щось клопоталась. Ходила до адвокатів, до голови суду, не забувала термінів сплати по векселях, домагалася відстрочки; дома так само не гуляла – шила, прала, прасувала, давала лад робітникам, платила по рахунках... А її чоловік тим часом і гадки не мав, – сидів собі коло коминка, пихкаючи люльку та знай циркуючи в попіл, а коли й прокидався з своєї буркотливої напівдрімоти, то лише для того, щоб уразити жінку якимсь прикрим словом.

Коли в неї знайшовся хлопчик, його довелося віддати мамці. А як малюка забрали знов додому, його стали пестити, мов якого королевича. Мати напихала його солодощами, батько дозволяв йому бігати босоніж і з глибокодумним виглядом філософа говорив навіть, що хлопець міг би ходити й зовсім голий, як то бачимо у звірів. Всупереч материним турботам, батько висував свій ідеал мужнього дитинства, згідно з яким він гадав виховувати сина. Йому хотілося, щоб хлопець виростав загартований по-спартанському. Тому він клав його спати в нетопленій кімнаті, привчав хлистати ром і глузувати з релігійних процесій. Проте сумирний від природи хлопчик погано засвоював батьківську науку. Мати завжди тягала його за собою, вирізувала йому малюнки, розповідала казки, виливаючи перед ним у нескінченних монологах свої журливі веселощі, свої лепетливі пестощі. Самотня в житті, вона перенесла на синка всі свої знебулі, розвіяні амбітні мрії. В думці вона вже бачила його дорослим, гарним, розумним, на службі в міністерстві шляхів або в суді, на якійсь високій посаді. Вона навчила його читати і навіть співати кілька романсів під акомпанемент старенького фортепіано. Проте пан Боварі мало дбав про науку і говорив, що *все це ні до чого*. Звідки вони дістануть грошей, щоб віддати хлопця в казенну школу, купити йому посаду або пристроїти до торгівлі? Зрештою, *не будь плохий, то й так виб'ється в люди*. Жінка тільки губи кусала, а синок тинявся десь по селу.

Він бігав за орачами в поле, ганяв грудками граків, рвав понад ровами шовковицю, пас із хворостиною індиків, ворущив сіно, лазив по лісах, в дощову годину грав у класи на церковній паперті, а по великих святах просився в паламаря подзвонити трохи в дзвони – повисав усім тілом на товстій вірьовці і шугав із нею вгору.

Отак він і виріс, як молодий дубок. Сильний, здоровий, кров з молоком.

Коли хлопцеві сповнилось дванадцять років, мати домоглася, щоб його почали вчити. За цю справу взявся кюре. Але заняття були такі короткі й нерегулярні, що пуття з них виходило мало. Вони відбувалися прихапцем, здебільшого на ходу, в ризниці, коли випадала вільна часина між хрестинами та похороном. Бувало, що кюре посилав за учнем після вечерні, якщо йому нікуди не треба було йти. Він заводив хлопця до себе в кімнату, обидва сідали до столу. Навколо свічки літала мошва й міль; було жарко, хлопець починав клювати носом, а незабаром задавав хропака вже й добродушний учитель, роззявивши рота і згорнувши руки на животі. Часом священик, вертаючись із потребами від якогось хворого, ловив пустуна Шарля серед поля, вичитував йому добре і, щоб не втратити нагоди, загадував йому провідміняти яке-небудь латинське дієслово тут же, під деревом у холодочку. Урок тривав недовго – або дощ піде, або знайомий чоловік нагодиться. Зрештою, наставник був завжди задоволений з свого учня і навіть говорив, що в цього *юнака* непо-

гана пам'ять.

Такої освіти було Шарлю замало. Мати поставила питання руба. Батько не заперечував – чи йому совісно стало, чи просто набридло сперечатися. Вирішили тільки почекати ще рік – нехай хлопець сходить до першого причастя.

Минув той рік, минуло півроку, і Шарля таки віддали до руанського колежу. Батько сам одвіз його до міста наприкінці жовтня, на святого Ромена, коли там починався ярмарок.

Зараз ніхто з нас не міг би пригадати чогось особливого про Шарля Боварі. Це був хлопець як хлопець, поміркованої вдачі: на перервах він грався, в належний час робив уроки, на класних заняттях уважно слухав, у дортуарі добре спав, у їдальні їв з апетитом. У вільний час він ходив до купця-залізняка на вулиці Гантері. Той брав його з інтернату раз на місяць, у неділю, коли крамниця була вже зачинена, і посилав гуляти в порт, подивитися на кораблі, а рівно о сьомій годині вечора приводив його назад до колежу якраз на вечерю. Щочетверга Шарль писав увечері довгого листа додому, до матері, писав червоним чорнилом і запечатував трьома облатками; потім брався повторяти по конспекту історію або читав обшарпаний том «Анахарсіса»⁵, що валявся в кімнаті для занять. Під час прогулянок він розмовляв із служником, що був, як і він, із села.

⁵ ...обшарпаний том «Анахарсіса»... – Мається на увазі твір французького письменника і археолога Жан-Жака Бартелемі (1716—1795) «Подорож молодого Анахарсіса до Греції» (1788), який служив як шкільний підручник з історії Стародавньої Греції.

Завдяки своїй старанності він завжди був у числі середніх учнів, а одного разу навіть вийшов на перше місце з природознавства. Але в кінці третього року навчання батьки забрали його з колежу, щоб він студіював медицину; вони були певні, що на бакалавра Шарль підготується самотужки.

Мати напирала йому квартиру – невеличку кімнату на п'ятому поверсі – у знайомого фарбаря на вулиці О де Робек. Вона домовилась із хазяїном про харчування, придбала синові меблі – стіл і два стільці, привезла з села старе ліжко з вишневого дерева, купила чавунну грубку з запасом дров, щоб бідна дитина не мерзла. І через тиждень поїхала додому, суворо наказавши синові поводитися як слід, шануватися, – адже він тепер порядкуватиме сам собою.

Познайомившись із програмою занять, Шарль довго ходив, як очманілий: курс анатомії, курс патології, курс фізіології, курс фармацевтики, курс хімії, і ботаніки, і клініки, і терапевтики, не кажучи вже про гігієну, і енциклопедію медичних наук. Всі ці незрозумілі «логії» та «евтики» здавались йому ніби дверима до якогось храму, оповитого таємничим мороком.

Він не тямив нічогосінько, хоч як уважно слухав викладачів. А проте намагався працювати – позаводив загальні зошити для всіх дисциплін, відвідував усі лекції, не пропускав жодного клінічного заняття. Він виконував свої щоденні завдання, як та коняка, що крутиться з зав'язаними очима на топчаку й сама не знає, що робить.

Щоб у сина не було зайвих витрат, мати передавала йому щотижня по шматку смаженої телятини. Уранці, повернувшись з лікарні, він снідав м'ясцем, тупаючи ногами, щоб зігрітися. Потім треба було бігти на лекції, в анатомічний театр, у лікарню і вертатись додому через усе місто. Увечері, пообідавши сяк-так у хазяїна, Шарль ішов до себе нагору і знову сідав за науку біля розжареної грубки, – змокріла одежа аж парувала на ньому.

В погоже, тепле літнє надвечір'я, коли вулиці порожніють і служниці виходять за ворота пограти в м'яча, він розчиняв вікно й спирався на лутку. Прямо під ним, граючи жовтими, фіалковими й синіми тонами, поміж мостами та решітками набережної протікала річка, що робила з цієї частини Руана якусь невдалу карикатуру на Венецію. Де-не-де над водою сиділи навпочіпках робітники, мили руки. На жердках, що стирчали з горищ, сушились мітки бавовняної пряжі. А перед ним, над дахами будинків, даленіло базхмарне небо і червоно сідало сонце. Ех, яка краса тепер там, у селі! Яка приємна прохолода в буковому гаї! І Шарль широко роздував ніздрі, ніби вдихаючи далекі любі пахощі рідних полів.

Він аж змарнів тут, витягнувся, обличчя його набрало сумовитого виразу і від того стало майже привабливим.

Через деякий час він поволі забув свої добрі наміри. Спочатку випадково, з неухважності, пропустив демонстрацію хворого, другого дня не пішов на лекцію, а там і зовсім махнув рукою на заняття, добравши смаку в безділлі.

Він унадився до шинку, став грати в доміно. Сидіти щовечора в неохайній харчевні й стукати по мармуровому столику кісточками з чорними вічками здавалося йому якимсь дорогоцінним актом незалежності, що підносив його у власних очах. Це було для нього ніби вступом у світ, першим зіткненням із забороненими втіхами; входячи до шинку, він брався за клямку з майже почуттєвою насолодою. Стримувані доти нахили прорвалися на волю... Він виспівував на товариських гулянках веселі куплети, захоплювався піснями Беранже⁶, навчився робити пунш і нарешті спізнав таємницю кохання.

Не диво, що з такою підготовкою Шарль з тріском провалився під час випускних екзаменів на звання санітарного лікаря. А дома ждали вже сина на вечір, щоб відсвяткувати його успіх!

Він подався додому пішки, спинився край села, викликав матір і розповів їй усе. Вона простила його, обвинувативши в невдачі несправедливих екзаменаторів, пообіцяла влаштувати якомсь справу і трохи підбадьорила сина. Батько узнав правду лише на п'ятий рік; вона вже втратила свою гостроту, і старий примирився з нею. До того ж він не міг припустити думки, щоб його потомок та був тупий.

Отже, Шарль знову засів за науку й добре підготувався з усіх предметів, визубривши напам'ять усі питання, і склав

⁶...*піснями Беранже*. – Беранже П'єр-Жан (1780—1857) – видатний французький поет. Автор багатьох популярних пісень.

іспити цілком пристойно. То-то було радості для матері! Дома влаштували з цього приводу урочистий обід.

Де ж йому тепер практикувати? У Тості. Там був лише один лікар, та й той старий. Пані Боварі давно вже чекала його смерті, і не встигли дідуся спорядити в останню дорогу, як Шарль уже оселився навпроти як його наступник.

Але виховати сина, вивчити його на лікаря і влаштувати в якомусь Тості – це ще далеко не все: треба було оженити його. І мати знайшла собі невістку – вдову судового пристава з Дьєппа, що мала сорок п'ять років і тисячу двісті ліврів річного доходу.

Хоч пані Дюбюк була негарна, суха, як тараня, і прищувата, як ропуха, від сватачів не було відбою. Щоб домогтися свого, пані Боварі мусила всіх їх відсторонити; особливо спритно обійшла вона одного ковбасника, за якого тягнули руку церковники.

Шарль сподівався, що одруження поліпшить його становище, гадав, що стане вільнішим, буде порядкувати сам собою і своїми грішми. Але жінка взяла його в шори; він мусив говорити на людях так, а не отак, постити по п'ятницях, одягатися, як веліла дружина, правити за її наказом гонорар з пацієнтів. Вона розпечатувала його листи, стежила за кожним його кроком і підслухувала у ванькирчику, коли він приймав у кабінеті пацієнток.

Щоранку їй притьмом бажалося шоколаду, щохвилини треба було з нею панькатися. Вічно вона ахала та охала – як

не нерви, то груди, то погане самопочуття. Та чого він рипається туди-сюди, та чого він десь ходить – їй самій нудно, та чого він вернувся – не інакше, як полюбуватися її смертю. Увечері, коли Шарль приходив додому, вона витягала з-під ковдри свої довгі та худючі руки, обіймала його за ший, садовила на ліжко й виливала йому свої гіркі жалі: він до неї байдужий, він кохає іншу! Недарма люди говорили, що вона буде за ним нещасна!.. І завжди кінчала проханням – якихось солодких ліків і хоч трошечки більше ласки.

II

Однієї ночі, годині об одинадцятій, вони прокинулись від кінського тупотіння. Щось підїхало конем до самого ганку. Служниця полізла на горище, відчинила дахове віконце і вступила в переговори з верхівцем, що стояв унизу. Він приїхав по лікаря, має з собою листа. Настазі, кулячись від холоду, спустилася вниз по драбині й повідмикала замки та повідсувала засуви. Чоловік устав із коня, пішов слідом за служницею і вдерся просто в спальню. Видобувши з-під вовняної шапочки з сірими китицями загорненого в ганчірку листа, він шанобливо передав його Шарлю; той сперся ліктем на подушку і став читати. Настазі присвічувала йому, стоячи в узголів'ї. Жінка засоромилась і відвернулась до стіни.

У листі, припечатаному синьою сургучевою печаткою,

лікаря просили негайно приїхати на ферму Берто – вправити зламану ногу. Але ж від Тоста до Берто – через Лонгвіль і Сен-Віктор – буде добрих шість льє, а ніч стояла темна, хоч в око стрель. Пані Боварі-молодша боялася, щоб із чоловіком чогось не скоїлося. Стали на тому, що конюх, який привіз листа, поїде попереду, а Шарль вирушить за три години, коли зійде місяць. Йому назустріч буде вислано хлопця – показати дорогу до ферми та відчинити ворота.

О четвертій годині ранку, добре закутавшись у плащ, Шарль вирядився в дорогу. Ще не розбуркавшись від сну в теплій постелі, він дрімав, заколисуваний спокійною риссю конячини. Коли вона раптом зупинялась на межівниках перед виїмками, обсадженими глодом, Шарль зненацька прокидався, згадував про зламану ногу і перебирав у пам'яті всі відомі йому види переломів. Дощ перестав; благословлялося на світ, і пташки, настовбурчившись пір'ячком під холодним досвітнім вітром, нерухомо сиділи на голому яблуневому гіллі. Попереду, скільки оком сягнути, широко стелилися рівні поля; лиш де-не-де фермерські садки мріли темно-бузковими плямами на цій безмежній сірій оболоні, що зливалася ген на обрії з похмурим небом. Вряди-годи Шарль розплющував очі, але втома брала своє – його знову хилило на сон, і він поринав у якусь півдрімоту, що в ній недавні враження химерно перепліталися зі спогадами минулого: він відчував якусь роздвоєність, був водночас студентом і жонатим; лежав у постелі, як допіру, і проходив по хірургічній

палаті, як колись. Гарячий дух припарок мішався у нього в голові зі свіжим запахом роси; йому вчувалось бряжчання металевих сіток на лікарняних ліжках і сонне жінчине дихання... Під'їхавши до Вассонвіля, він побачив хлопця, що сидів на окопчику.

– Це ви будете лікар? – спитав хлопець і, почувши відповідь Шарля, взяв у руки свої дерев'яні черевики і побіг підтюпцем поперед нього.

По дорозі лікар довідався од малого провозатого, що добродій Руо – дуже заможний хазяїн, ногу зламав собі минулого вечора, вертаючи од сусіда з хрещенського пирога. Оце вже два роки, як він удовіє. При ньому живе тільки *дочка-панночка*, допомагає йому по господарству.

Колії на шляху стали глибші; ще трохи – от вам і ферма Берто. Тут хлопчик шмигнув у якусь дірку, побіг поза парканом і розчинив ворота. Кінь сковзався по мокрій траві, Шарль пригинався, щоб не зачепитись об нависле гілля. Собаки аж захлиналися коло будки, рвучися на цепу. Коли Шарль в'їхав у двір, кінь злякався й шарпнувся вбік.

Ферма була в гарному стані. Через відчинені ворота в стайнях видно було добрі тяглові коні, що спокійно жували сіно з нових ясел. Уздовж господарських будівель парувала величезна купа гною, а в ній греблися кури та індики, ще й п'ятеро чи шестеро павичів – гордість тутешніх фермерів. Кошара була довга, стодола висока, з чепурними гладенькими стінами. Під повіткою стояли два чималі вози та четверо

плугів; тут же висіли батоги, хомути, черезсідельники, на-
ритники й сині повстяні пітники, притрушені дрібною по-
тертю, що сипалася з сінника. Симетрично обсаджений де-
ревами двір похило підіймався вгору, коло копанки весело
джеркотіли гуси.

Назустріч панові Боварі з дому вийшла молода жінка в
синій мериносовій сукні з трьома оборками. На плиті в гор-
щиках і казанах варилося снідання для челяді. На коминку
сушилася змокла одежа. Жаровня, щипці для вугілля й гор-
ло піддувального міха – усе це величезних розмірів – вилис-
кували, мов полірована сталь, а на миснику вишикувалася
ціла батарея кухонного посуду, в якому мерехтливо відсві-
чувало і яскраве полум'я вогнища, і перші сонячні промені,
що пробивалися крізь шибки.

Шарль піднявся на другий поверх до хворого. Той лежав
під ковдрами, обливаючись потом, відкинувши далеко вбік
свій нічний ковпак. Це був опецькуватий чоловічок років під
п'ятдесят, білолиций, голубоокий, лисуватий спереду, з се-
режками у вухах. В узголів'ї стояла на стільці чимала караф-
ка горілки, з якої він час від часу наливав собі по чарочці
«для охоти». Але, побачивши лікаря, бідолаха ніби зів'яв,
покинув лаятися – а лаявся він уже дванадцять годин поспіль
– і тільки жалібно постогнував.

Перелом був простісінький, без жодного ускладнення. Ні-
чого кращого Шарль не міг би й бажати. І ось, пригадав-
ши собі, як поводитися з пораненими його вчителі, він став

розважати пацієнта всякими жартами; ці хірургічні пестощі подібні до олії, якою змащують ланцети. З возовні принесли на лубки в'язку дранини. Шарль вибрав одну дранку, розколов її на кілька скіпок і вискоблів скляною скалкою; тим часом наймичка роздирала простирадло на бинти, а панна Емма шила подушечки. Вона довго не могла знайти свого несесера, і батько аж розсердився; не відповідаючи ні слова на його докори, вона швидко шила, раз у раз колола собі пучки і тут же підносила руку до рота – виссати кров.

Шарля вразила білість її нігтів. Вони були блискучі й звужені на кінчиках, відполіровані краще від дьєппської слонової кісті⁷ і підрізані у формі мигдалин. Проте руки в дівчини були не дуже гарні – не досить білі й трохи сухорляві; та й взагалі вони були довгуваті і позбавлені м'якої округлості в контурах. А що вже очі, то вони справді були прекрасні – карі, аж ніби чорні, вони дивилися на вас з-під довгих вій щиро, сміливо і довірливо.

Після перев'язки добродій Руо запросив лікаря попоїсти трохи на дорогу.

Шарль зійшов у залу на нижньому поверсі. Там, на невеличкому столику коло великого ліжка під перкалевим балдахіном, на якому були намальовані турки, стояли два прибори і срібні келишки. З високої дубової шафи, що стояла проти вікна, пахло ірисом і свіжовибіленим полотном.

⁷ ...краще від дьєппської слонової кісті... – Дьєпп, місто на північному заході Франції, славилася вишуканими виробами з слонової кісті, дерева та рогу.

Долі по кутках стояли лантухи збіжжя – лишок, що не вліз у сусідню комору, куди вели три кам'яні приступки. На зелено пофарбованій стіні, що вже трохи полупилась від вогкості, висіла на гвіздку єдина оздоба кімнати – голова Мінерви, намальована вуглем і вправлена в позолочену рамку. Внизу готичними літерами було написано: «Дорогому таткові».

За столом говорили спочатку про хворого, потім про погоду, про сильну холоднечу, про те, що ночами в полі бігають вовки. Панні Руо дуже невесело живеться на селі, особливо тепер, коли на її руках усе хазяйство. У кімнаті було холоднувато, і вона злегка тремтіла, від чого повненькі губи в неї розтулялися. У хвилини мовчання вона мала звичку їх прикушувати.

Білий виложистий комірець низько відкривав її шию. Її чорняве волосся розділялося тонким, злегка вигнутим проділом на два бандо, так гладенько зачесаних, що вони створювали враження суцільної маси; ледь закриваючи вуха, вони зливалися позаду в пишному шиньйоні і відтіняли скроні хвилястою лінією. Таку зачіску сільський лікар бачив уперше в житті. Щічки в панночки були рожеві. Між двома гудзиками корсажа в неї був застромлений, як у чоловіка, черепаховий лорнет.

Перед тим як їхати Шарль пішов попрощатися з дядьком Руо, а потім повернувся в залу, де Емма стояла край вікна й виглядала в сад на повалені вітром тички для квасолі. Вона обернулася і спитала:

– Ви щось забули?

– Так, пробачте, десь тут мій нагай, – відповів Шарль і почав нишпорити на ліжку, за дверима, під стільцями.

Нагай упав додолу в суточки між мішками і стіною. Панна Емма помітила його і нагнулась над мішком. Шарль ввічливо кинувся на допомогу, простягнув руку одночасно з нею і ненароком черкнувся грудьми об спину дівчини, що нахилилася перед ним. Вона випросталась і, зашарівшись, глянула на нього через плече, подаючи нагай.

Шарль обіцяв заглянути до хворого через три дні, натомість заявився вже другого дня, потім навідувався регулярно двічі на тиждень, а то й частіше, ніби помилившись.

Тим часом усе йшло гаразд, нога заживала як слід, і коли на сьомому тижні дядько Руо спробував пройтися сам по своїй «хатині», про пана Боварі пішла слава, як про доброго лікаря. Дядько Руо казав, що так, як він, не лікують і найперші доктори з Івето, ба і з самого Руана.

Шарль і не задумувався над тим, чого це йому так полюбилося їздити на ферму Берто. Якби він став дошукуватися причини, то, напевне, приписав би це вчашання серйозності медичного випадку, а може, й надії на добрий заробіток. Але чи справді через це його візити на ферму були якимось приємним винятком із усіх його нудних, буденних занять? Виряджаючись у Берто, він уставав спозаранку, по дорозі підганяв коня, пускав його бігом, не доїжджаючи до ферми, зіскакував додолу, витирав чоботи об траву і натягав чорні ру-

кавички. Він полюбив в'їжджати в широкий двір, відхилиючи плечем ворота, полюбив горластого півня, що кукурікав на огорожі, і хлопців-наймитів, що вибігали його зустрічати. Полюбив стодолу і стайні, полюбив дядька Руо, який розго- нисто ляпав його по руці, величаючи своїм рятівником, по- любив цокіт маленьких дерев'яних черевичків панни Емми по чисто вимитій кахляній підлозі на кухні. Від високих під- борів дівчина здавалася трохи вищою на зріст, і коли вона йшла поперед Шарля, дерев'яні підшви швидко підскаку- вали й сухо ляскали об шкіряні ботики.

Вона щоразу проводила його до першої сходинки рунду- ка. Якщо коня ще не було, вони чекали його разом. Проща- лися в домі і більше вже не розмовляли; свіжий вітер, обві- ваючи дівчину, ворушив її волоссячко на потилиці або грав- ся зав'язками фартушка, що тріпотіли в неї на стегнах, як прапорці. Одного разу була відлига; мокро вилискувала кора на деревах у садку, з покрівель капало. Емма постояла на по- розі, потім сходила за парасолькою, відкрила її. Пронизана сонцем сиза шовкова парасолька відкидала рухливі бліки на її біле личко. А вона усміхалась лагідному теплу і слухала, як падають краплі на напнутий муар.

Коли Шарль тільки ще почав їздити на ферму Берто, пані Боварі-молодша завжди було розпитувала, як ідеться хворо- му, і навіть виділила для добродія Руо окрему сторінку в своїй обліковій книзі. Але прочувши, що в нього є дочка, во- на кинулась розпитувати по людях і довідалась, що панночка

Руо виховувалася в монастирі урсулинок⁸, дістала, як то кажуть, *прекрасну освіту*, отже, танцює, малює, вишиває, знає географію і бринькає на фортепіано... Ну, це вже занадто!

«Так ось воно що! – думала жінка, – Так ось чому він аж сяє увесь, коли виряджається до неї! Так ось чому він убирається в новий жилет і навіть не боїться попасти в ньому під дощ... Ах вона ж зміюка! Зміюка!»

І лікарша інстинктивно зненавиділа дівчину. Спершу вона закидала Шарлю на здогад, але він не розумів; потім робила йому загальні зауваження, на які він не відповідав, боячися бурі; нарешті перейшла до любових атак, і він розгубився. І чого б ото йому їздити в Берто? Адже добродій Руо вже одужав, та ще й досі йому не заплатив. О, вона знає чого: там же є *одна особа* – і розмовниця, й рукодільниця, і розумниця... Так ось чого йому заманулося – городянок!

– Де ж таки, – не вгавала вона, – чим не панночка ота дочка дядька Руо? Дід у неї свині пас, а материн двоюрідний брат мало під суд не попав за бійку! І вона ще приндиться, мов справді щось путнє, та до церкви у шовках ходить, ніби графиня яка. А бідному батькові, якби ріпа торік не вродила, не було б чим недоїмки платити!

Шарлю обридло все це, і він перестав їздити на ферму. Після нескінченних сліз і поцілунків, у любовному надпо-

⁸ *Урсулинки* – члени черничого ордену святої Урсули, заснованого в XVI ст.; в монастирських школах ордену виховувалися дівчата переважно дворянського походження.

риві Елоїза змусила його запрягтися на молитовнику, що він більше там не буватиме. Отже, він скорився; але сміливість бажання бунтувала в ньому проти такої рабської поведінки. Наївно лицемірячи сам із собою, він вирішив, що заборона бачитися з Еммою надає йому незаперечне право кохати її. До того ж удова була сухорлява, зуби мала конячі, цілий рік куталась у маленьку чорну шаль, кінчик якої теліпався в неї між лопатками, її кощавий стан обтягувався бахматими сукнями, що не доходили їй до кісточок, так що завжди видно було сірі панчохи, на яких перехрещувалися зав'язки незграбних черевиків.

Часом до них приїздила Шарлева мати. Невістка за кілька днів управила свій розум свекрусі, і вони разом заходжувалися пиляти його у дві пилки, допікаючи різними повчаннями та зауваженнями: і чого це він їсть, як не в себе, і чого ото частувати вином кого попало, і що за дурна впертість – не носити фланелевої білизни!

Якось напровесні інгувільський нотаріус, у якого удова Дюбюк зберігала свої капітали, накивав п'ятами, прихопивши з собою всі гроші, що були у нього в конторі. Правда, в Елоїзи ще лишилося трохи майна – пай, укладений нею в корабель (за її словами, шість тисяч франків), та будинок на вулиці Сен-Франсуа, – але, по суті, вона з усіх своїх хвалених достатків принесла в дім лише трохи меблів та дещо з манаття. Згодом усю цю справу вивели на чисту воду. Виявилось, що будинок у Дьєппі заставлено й перезаставлено до цуроч-

ки; скільки грошей зберігалося в нотаріуса – бог його святий знав, з паю корабельного ледве на тисячу екю набралось. Словом, дамочка вміла брехати хіба ж так! Пан Боварі-батько аж стільця розхряпав об кам'яну підлогу, гримаючи на жінку, що зав'язала світ синові з цією проклятою шкапою, на якій зброя і шкури не варта... Старі приїхали в Тост і зажадали пояснень. Відбулася бурхлива сцена. Заплакана Елоїза кинулась Шарлю на шию, благаючи захисту. Йому довелося заступитись. Батько й мати розсердились і поїхали.

Але *удар був заподіяний*. Через тиждень, коли Елоїза розвішувала у дворі білизну, в неї пішла горлом кров, а другого дня – Шарль саме одвернувся, щоб запнути вікно фіранкою – вона сказала: «Ох боже мій», – зітхнула і зомліла. Не зомліла – вмерла. Так несподівано!

Коли на кладовищі все скінчилось, Шарль повернувся додому. Внизу нікого не було; він пішов у спальню й побачив жінчину сукню, що висіла над ліжком. І тоді, спершись на письмовий стіл, він просидів у журливій задумі до пізнього вечора. Вона ж його любила, як-не-як.

III

Одного ранку дядько Руо привіз Шарлю плату за вилікувану ногу – сімдесят п'ять франків монетами по сорок су та ще індичку. Він чув про горе, що спіткало лікаря, і намагався втішити його.

– Знаю, знаю і я таке лихо, – казав він, плескаючи його по плечу, – бодай його нікому не знати! І я, коли свою покійницю поховав, то все було іду кудись у поле, щоб людей не бачити; упаду десь під деревом, та вже плачу-плачу, та все бога кличу, та все йому верзу – що, й сам не знаю... Побачу було крота на гілляці⁹ – висить, а черва аж кишить йому в животі, – та й думаю: чому і я не здох? А як згадаю, що інші в цей час до жінок своїх туляться, то було аж по землі ціпком щосили б'ю. Просто як стерявся; і їсти не їв нічого, повірите, гидко було й подумати йти в харчевню, не то що... А тоді, дивись, потихеньку та помаленьку – минає зима, минає й весна, минає літо, минає й осінь – і все те пройшло, сплило крапля по краплі, розвіялось крихта по крихті. Сплило, пройшло чи, може, сказати б, уляглося, бо отутечки насподі щось воно та є, наче як муляє коло серця... Та вже коли нам так на роду написано, то що ж діяти, пощо убиватися? Мертвого не воскресити... Усе минеться, пане Боварі, киньте лихом об землю! Ось приїздить лишень до нас, дочка моя частенько за вас згадує, чого це, каже, він мене забуває. Незабаром весна – приїздить, кроликів трохи постріляємо, і вам охотніше буде.

Шарль послухався й поїхав у Берто. Усе там було по-старому, як і п'ять місяців тому, тільки груші стояли вже в цвіту та дядько Руо зовсім оклигав, мотався туди-сюди по хазяйству, і на фермі ніби аж повеселішало.

⁹ ...крота на гілляці... – В Нормандії у мисливців був звичай вішати вбитих кротів на деревах.

Вважаючи за свій обов'язок оточити лікаря всілякою увагою – горе ж яке у чоловіка! – старий прохав його не ходити простоволосим, говорив до нього пошепки, як до хворого, і навіть удавав, що сердиться, коли гостеві не зготували на обід чогось легенького – крему якогось чи грушевого узвару. Коли Руо став розповідати анекдоти, Шарль упіймав себе на тому, що сміється, але тут же враз згадав про жінку й нахмурився. Подали каву, він перестав про неї думати.

Він згадував про неї все рідше й рідше, звикаючи жити одинцем, а приємне відчуття незалежності допомагало йому забувати про самотність. Тепер він міг снідати й обідати, коли йому заманеться, міг коли завгодно виходити з дому й повертатися, не даючи нікому звіту, а коли дуже стомлювався, сміло розлягався на ліжку на всю широчінь. І він вилежувався, ніжився, вислухував від знайомих слова співчуття. Крім того, смерть жінки чимало сприяла поширенню його практики. Цілий місяць усі водно говорили: «Бідний лікар! Таке нещастя!» Ім'я його набуло популярності, клієнтура збільшилася; до всього, він бував у Берто, скільки хотів. У ньому ворушилась якась невиразна надія, якесь передчуття щастя. Коли він пригладжував перед дзеркалом бакенбарди, йому здавалося, що він ніби покращав на виду.

Одного дня він заїхав на ферму о третій годині; усі працювали на полі. Він зайшов на кухню, але спочатку не помітив Емми: віконниці були зачинені. Сонячне проміння продиралось крізь щілини, бігло тоненькими смужками по кахляній

підлозі, заламувалось на різках меблів і тремтіло зайчиками по стелі. По столу лазили мухи, заповзали в немиті склянки і дзижчали, тонучи на дні в недопитках сидру. Од світла, що проходило через комин, оксамитом вилискувала сажа на чавунній плиті і сизувато голубів прочахлий попіл. Емма шила, сидячи між коминком і вікном, – вона була без хустки, на голих плечах перлилися крапельки поту.

По сільському звичаю, вона запропонувала Шарлю випити. Він одмовлявся, вона стала припрохувати і нарешті сказала, що сама з ним вип'є чарочку лікеру. Діставши з шафи пляшку кюрасо і дві чарки, вона налила в одну по самі вінця, а в другу тільки крапнула і, цокнувшись із Шарлем, піднесла свою чарку до уст. Чарка була майже порожня, Емма перехилилася назад, закинувши голову й витягнувши шию, випнула губи і сміялась, бо пити було нічого: просунувши язичка між білими дрібними зубками, вона злизувала лікер із самого денця.

Емма знову сіла до роботи – штопати білу бавовняну панчошу. Вона працювала, схиливши голову, й мовчала; Шарль і собі не говорив ні слова. Вітерець, що піддував під дверима, кружляв вихорці пилу по кахляній підлозі; Шарль слідкував за ними і чув тільки, як стукотить у нього в скронях та десь далеко у дворі кудкудаче курка. Час від часу Емма прохолоджувала собі щоки, прикладаючи до них долоні, а потім холодила руки об залізну ручку великих кухонних щипців.

Вона поскаржилась, що в теплу погоду на неї часом напа-

дають памороки, спитала, чи не помогли б від цього морські купання; далі стала розповідати про монастир, а Шарль їй про свій колеж, і вони потроху розговорились. Потім вони пішли в Еммину кімнату. Вона показала йому свої старі ноти, книжки, якими її премійовано за успіхи в навчанні, вінки з дубового листя, що валялись у шафі в нижній шухляді. Потім заговорила про свою матір, про кладовище і навіть показала Шарлю грядку в квітнику, що з неї вона першої п'ятиниці кожного місяця рвала квітки на материну могилку. Але їхній садівник не тямить своєї справи, та й взагалі прислуга в них нікуди не годиться. Як би вона хотіла жити в місті – хоча б узимку! Правда, влітку на селі, може, ще нудніше: дні такі нескінченно довгі... І, залежно від змісту говореного, Еммин голос то бринів дзвінко й чисто, то нараз ніби поймався млосним серпанком і переходив у протяжні модуляції, завмираючи майже до шепотіння, наче вона розмовляла сама з собою; вона то весело дивилася широко розплющеними наївними очима, то злегка мружилась, і в погляді її імлилася нудьга, снувались невиразні мрії.

Увечері, повертаючись додому, Шарль пригадував одну за одною всі її фрази, намагаючись якнайточніше відтворити й доповнити їх зміст, щоб уявити собі, як вона жила до їхнього знайомства. Але йому ні разу не пощастило побачити її в думках якоюсь інакшою, не такою, якою вона явилась йому вперше або якою він її щойно покинув. Потім він став думати, що з нею буде, коли вона вийде заміж. І за кого? Гай-

гай! Дядько Руо такий багатий, а вона... вона така вродлива! Та личко Емми знову й знову снувалось йому перед очима, і щось монотонне, як хурчання дзиги, одно туркотіло йому у вуха: «А що, якби женитися?» Уночі він не міг заснути, у горлі мов що давило, його мучила спрага; він устав, напився води з глечика і розчинив вікно. Ніч була зоряна, повівав теплий вітерець, десь далеко валували собаки. Шарль повернув голову в той бік, де була ферма Берто.

«Ех, впіймав не впіймав, а погнатись можна!» – подумав Шарль і вирішив при першій же нагоді завести річ про сватання, але щоразу, коли така нагода траплялась, у нього прилипав язик до гортані – він не міг знайти потрібних слів.

Дядько Руо був не від того, щоб випхати за когось доньку: яка з неї користь у господарстві? Він, щоправда, не сердився на неї – хіба з таким розумом та з хліборобством возитися? Це ж проклята богом праця – де бачили, щоб хто з хліборобів вибився в мільйонери? От хоч би й сам старий – не те що не багатішав, а з року в рік мав збитки. Якщо він добре збував свої продукти, кохаючись у хитрощах комерції, то власне до господарювання, до порядкування фермою він мав абиякі здібності. Перериватись на роботі він не думав, зате не скупився робити видатки на власні потреби, – любив добряга смачно попоїсти, жити в теплі і м'яко спати. Любив міцний сидр, сочисту печеню та добру каву з ромом. Обідав він на кухні сам-один, примостившись край коминка за маленьким столиком, якого туди вносили вже накритим, як у

театрі.

Отже, постерігши, що в присутності Емми в Шарля червоніють щоки, він уже здогадався, що діло пахне сватанням, і заздалегідь обміркував, як йому повестись. Лікар був, що-правда, в його очах *молявкою* – не такого б зятя бажалося мати старому, але, кажуть, він чоловік порядний, ошадливий, освічений, такий за посагом дуже тягтися не буде. А дядькові Руо, як на те, довелось нещодавно продати двадцять два акри свого *маєтку*, бо заборгував чимало грошей і муляреві, і лимареві, та й винотоку треба полагодити. Тому він і порішив: «Посватає – оддам».

Перед Михайловим днем Шарль приїхав у Берто на цілих три дні. Останній день пройшов, як і два попередні, – він усе відтягував розмову з хвилини на хвилину. Дядько Руо пішов проважати Шарля; вони йшли торованим шляхом і вже мали прощатися – треба було зважитись.

Шарль дав собі останню відстрочку до краю живоплоту і, нарешті, проминувши його, пробурмотів:

– Добродію Руо, я маю вам щось казати.

Обидва стали. Шарль мовчав.

– Кажіть – послухаю. А може, й не треба. Ви думаєте, я не знаю? – засміявся тихенько дядько Руо.

– Дядьку Руо... дядьку Руо... – мимрив Шарль.

– Та чого там, я до того торгу й пішки, – вів далі фермер. – І у дівчинки, я гадаю, те саме на думці, проте слід усе-таки в неї поспитати. Ви собі йдіть помалу, а я вернуся додому.

Тільки ж глядіть, якщо вона скаже «так», ви не вертайтеся назад, знаєте, щоб не було поговору, та і їй буде ніяково. А щоб вам тут не мліти душею, я розчиню віконницю навстіж, до самої стіни – ви побачите і через пліт.

І пішов.

Шарль прив'язав коня до дерева, звернув на стежку й почав вичікувати. Минуло півгодини, потім він налічив ще дев'ятнадцять хвилин по годиннику. Раптом щось стукнуло об стіну – віконниця розчинилася, прогонич ще дрижав.

Другого ранку о дев'ятій Шарль був уже на фермі. Коли він увійшов, Емма зашарілася, хоч для годиться намагалась усміхатися. Дядько Руо обійняв майбутнього зятя. Про грошові справи розмови й не заводили – мали ще час, однаково не випадало вінчатися, поки Шарль не відбуде жалоби, цебто до тієї весни.

Зима пройшла в обопільному чеканні. Панна Руо клопоталася своїм посагом. Дещо замовили в Руані, а сорочки й чепчики вона шила сама, зробивши викройки з модного журналу. Коли Шарль приїздив на ферму, говорили про готування до весілля, обмірковували, у якій кімнаті справляти обід, прикидали, скільки треба буде якої страви і що подавати на закуску.

Емма хотіла була вінчатися обов'язково опівночі, з факелами, але дядько Руо не розумів таких забаганок. Відгуляли добре весілля: гостей було аж сорок три чоловіки, за столом сиділи шістнадцять годин, наступного ранку все поча-

лося спочатку; догулювали ще й кілька днів потому.

IV

Гості стали з'їжджатися з раннього ранку – в каретах, таратайках, бідарках, у старосвітських базверхих кабріюлетах, у критих повозках із шкіряними завісами; молодь із навколишніх сіл приїхала на довгих возах, де хлопці стояли в ряд по краях і, щоб не впасти, тримались за полудрабки: коні бігли підтюпцем, і на вибоях добряче підкидало. Деякі приїхали за десять миль – із Годервіля, Норманвіля і Кані. Були запрошені всі родичі молодого й молодої. Хазяї помирилися з приятелями, з якими були в сварці, викликали листами і таких знайомих, яких віддавна втратили з очей.

Час від часу з-за огорожі чулося ляскання батога; незабаром розчинялися ворота, до двору вкочувалась таратайка. Вона щодуху підлітала до самого ганку, круто спинялась і швидко порожніла. Люди вилазили з неї з обох боків, розтираючи собі коліна та потягаючись. Жінки були в чепчиках, у сукнях міського фасону, з золотими ланцюжками від годинників, у пелеринах, кінці яких схрещувалися на поясі, або запнуті в кольорові хустки, що пришпилювалися на спині, не закриваючи шії. Хлопчики, одягнені однаково з батьками, почувались, очевидячки, дуже незручно в новеньких костюмах (декотрі з них уперше на віку взулись у чобітки), а поруч з ними, не пускаючи пари з уст, стояла в білому платтяч-

ку, пошитоому до першого причастя і надточеному для такої урочистої okazji, якась дівчина років чотирнадцяти чи шістнадцяти – рідна або двоюрідна сестра, – уся червона, зняковіла, на помаджена трояндовою помадою, вона дуже боялася замазати свої білі рукавички. Конюхів не вистачало, і чоловіки, закотивши рукава, самі заходжувалися розпрягати коні. Одягнені вони були по-різному, як до суспільного становища – хто у фраку, хто в сюртуку, хто в піджаку, а хто і в куртці. Фраки були добротні, дбайливо бережені й шановані всією родиною, видобувані з шафи лише в найбільші свята; сюртуки з довгими полами, що маяли на вітрі, з циліндричними стоячими комірами і широкими, з мішок завбільшки, кишенями; піджаки грубого сукна, до яких носили звичайно кашкети з мідною крайкою на козирку; куценькі куртки з парою тісно – ніби очі – посаджених на спині гудзиків і з такими цупкими фалдами, наче їх витесано з одної колоди. Деякі з запрошених (таким, само собою, випадало сидіти на нижньому кінці стола) були в святкових блузах – з викотистим аж до плечей коміром, з рясними складками на спині, – низько підперезані шитим паском.

А накрохмалені сорочки випиналися на грудях панциром! Усі мужчини попідстригалися напередодні, вуха в них відстовбурчувались; усі були чисто виголені; деякі голились удосвіта, потемну, і порізалися попід носом або поздирали шкіру на щоках; ті садна, завбільшки з трифранковик, почервоніли, обвітрились по дорозі, і білі гладкі обличчя зда-

вались розписаними під рожевий мармур.

Від ферми до мерії було всього з півмилі, і туди рушили пішки. Поверталися з вінчання так само пішки. Спочатку весільний поїзд тягнувся суцільною вервечкою – ніби різнобарвний шарф звивався по вузькій стежці, що бігла поміж зеленими вівсами; але скоро він подовшав, розпавшись на менші гуртки; люди балакали й не поспішали. Попереду виступав музика зі скрипкою, перевитою атласними стрічками; за ним ішли молодий з молодою, батьки, далі впереміш родичі та знайомі. Малюки залишилися десь позаду – обривали вівсяні волотки, бавилися собі нишком. Плаття у Емми було довге й трохи волочилося по землі; часом вона зупинялась підібрати його і за одним заходом обережно знімала затягнутими в рукавички пальцями якусь зілину чи реп'яшок, а Шарль стояв коло неї, опустивши руки. Дядько Руо, у новому циліндрі й чорному фраку з рукавами аж до самих пучок, вів під руку пані Боварі-матір. А пан Боварі-батько, гордуючи в глибині душі цією компанією, з'явився в простому однобортному сюртуку військового крою і тепер правив корчемні компліменти якійсь білявій хуторяночці. Та присідала, червоніла, не знала, що відповідати. Інші весільчани гомоніли про се, про те або викидали тихцем різні коники, щоб потім веселіше тулялося; настороживши вуха, можна було розчути в полі «тілі-тілі» – то скрипаль витинав десь попереду. Помітивши, що весілля відстало від нього, він спинявся трохи відсапнути, довго натирав смичка каніфоллю, щоб кра-

ще цигикав по струнах, а потім знову рушав, водячи грифом зверху вниз і знизу вверх – це він відбивав сам собі такт. Від того грання ще здалеку сполохувалось дрібне птаство.

Стіл накрили на дворі, під возовнею. На столі красувалися чотири філе, шість курячих фрикасе, теляча тушанина, бараняча печеня, а на самій середині чудесне смажене поросятко, обкладене ковбасами з щавлевим гарніром. По краях стояла горілка в графинах. Солодкий сидр рясно шумував у пляшках, мало не випираючи затички, а всі склянки були вже вщерть поналивані вином. Жовтавий крем у великих полумисках драглисто тремтів від кожного поштовху стола, на його гладенькій поверхні були виведені витворним візерунком ініціали молодих. Торти й пундики готував кондитер, виписаний спеціально з Івето. У цих краях він тільки ще дебютував, тож не пошкодував праці і на десерт подав власноручно такого фігурного пирога, що всі тільки ахнули. За основу йому правив синій квадратний картон, на якому вивишався цілий храм з портиками, колонадами та гіпсовими статуетками в нішах, обліплених золотими лелітками; на другому ярусі баштою здіймався сам савойський пиріг, оточений дрібнішими укріпленнями з цукату, мигдалю, родзинок та апельсинових часточок; і, нарешті, на верхній площинці – скелі з печива, озера з варення, човники з горіхової шкаралупи і зелений луг, де маленький амур гойдався на шоколадних орелях, у яких стовпці кінчалися замість кульок живими трояндовими пуп'янками.

Бенкетували до самого вечора. Коли гостям надокучало сидіти, вони виходили погуляти у дворі або пограти в «корок» у stodолі, а потім знову поверталися до столу. Дехто навіть заснув під кінець обіду й захропів. Але за кавою всі ожили; тут завели пісень; чоловіки почали хизуватися силою, носили гирі, пробували підняти на плечі воза, пускали солоні жарти, цілували чужих жінок. Увечері, коли треба було роз'їжджатися, обгодовані вівсом коні ледве влезли між голоблі, брикалися, ставали дибки, рвали упряж, а хазяї лялялися й реготали. Цілу ніч по всіх околишніх дорогах навзаводи мчали в місячному світлі шаленисті повози, підскакуючи на риштаках, перестрибуючи через купи каміння, гальмуючи на узвозах; жінки вихилялися з них і підхоплювали упущені віжки.

Ті, що залишилися в Берто, всю ніч просиділи в кухні за вином. Діти полягали спати під лавками.

Молода упросила батька, щоб їй дали спокій із заведеними весільними жартами. Правда, один із родичів, що торгував морською рибою (він навіть привіз у дарунок пару камбал), спробував був бризкати водою в замкову щілину, але дядько Руо нагодився вчасно і спинив його, заявивши, що такі непристойні речі несумісні з поважним суспільним становищем його зятя. Але родича того не зразу вдалося переконати. В душі він вирішив, що дядько Руо загордів, і ображено відійшов у куток, до чотирьох чи п'яти гостей, які були незадоволені частуванням (їм випадково попалися гірші

шматки) і все шушукалися про щось та бажали – хоч не прямо, то манівцями – всякого лиха на хазяїнову голову.

Пані Боварі-мати за цілий день не зронила ні слова. З нею не порадилися ні про туалет молоді, ні про розпорядок бенкету; вона побула трохи на весіллі й поїхала. Чоловік не поїхав з нею, він послав у Сен-Віктор по сигари й кутив до самого світу, попиваючи грог із кіршвасером – напій, невідомий доти в цих краях; це ще більше додало йому загальної пошани.

Шарль зроду не був жартівливим і за вечерею не дуже-то показав себе. На всі дотепи, каламбури, двозначні натяки, якими його частовано, на всі квітки, які йому пришпилювано, він відповідав досить банально.

Зате на ранок його мов підмінили. Можна було подумати, що це він уперше спізнав таємницю кохання; молода ж нічим не виявляла своїх почуттів, годі було про щось догадатись, дивлячись на неї. Навіть найлукавіші гострослови не знали, що казати, і, коли вона проходила повз них, тільки поглядали на неї, напружуючи якомога всю свою тямку. А Шарль не таїв нічого. Він називав Емму своєю жіночкою, казав на неї «ти», у всіх питав, чи вона їм до вподоби, бігав за нею усюди і часто заводив її в садок, і гості бачили з-за дерев, як він на ходу обнімає її за талію і, схилившись до неї, мне головою мереживну оторочку корсажа.

За два дні по весіллі молоді поїхали; Шарля чекали пацієнти, він не міг довше баритися. Дядько Руо дав їм свою

бричку й сам провів їх до Вассонвіля. Там він востаннє поцілував доньку, зліз і повернув додому. Пройшовши яку сотню кроків, він зупинився, подивився вслід бричці, що збивала колесами пилюку, і важко зітхнув. Згадав старий своє весілля, свої молодечі роки, першу вагітність своєї дружини. Гай-гай, і він був тоді раденький, в той день, коли віз її до себе з батькового дому, посадивши її за сідлом, і коник трюхикав по білому засніженому полю (діло було під Різдво); вона однією рукою держалася за нього, а в другій тримала кошик; довге мереживо її нормандського чепця маяло на вітрі і часом затуляло рота, і, обертаючись, він щоразу бачив у себе на плечі, близько-близько, рожеве личко, що мовчки всміхалося під золотою бляшкою чепця. Час від часу вона гріла руки в нього за пазухою. Давно те діялось! Це б уже їхньому синові тридцятий рік пішов!.. Він знову озирнувся, та не побачив на шляху нічого. Старий засмутився, як та хата-пустка; в запамороченій хмелем голові до любих спогадів домішувались похмурі думки, аж йому захотілося зайти у церкву. Але, злякавшись, що це ще дужче завдасть йому жалю, він попрямував просто додому.

Молоде подружжя приїхало до Тоста близько шостої години. Усі сусіди позбігались до вікон подивитись на нову лікаршу.

Стара служниця вийшла назустріч, поздоровила панію, попрохала вибачити, що обід ще не готовий, і запропонувала поки що оглянути господу.

V

Цегляний фасад тягнувся якраз уздовж вулиці чи, вірніше, дороги. За дверима висіли на гачках плащ з вузьким коміром, вуздечка й чорний шкіряний кашкет, а в кутку валялись краги, заляпані зашкарублюю грязюкою. Праворуч була зала, тобто кімната, де обідали й сиділи вечорами. Жовті канаркові шпалери з вицвілим квітковим бордюром угорі колихалися на слабо натягнутій полотняній підкладці; вікна були завішані білими коленкоровими фіранками з червоною облямівкою, а на вузькій поличці каміна, між двома свічниками накладного срібла під овальними абажурами, виблискував годинник з головою Гіппократа¹⁰. Через коридор був Шарлів кабінет – кімнатка шість кроків завширшки, де стояли стіл, три стільці і робоче крісло. На шести полицях ялинової шафи не вмещалося майже нічого, крім «Словника медичних наук», нерозрізані томи якого добре пошарпались, без кінця-краю перепродуючись із рук в руки. Кухонні запахи просотувалися крізь перебірку в кабінет, так само і в кухні чути було, як хворі на прийомі кашляють і оповідають про свої недуги. Далі йшла велика, віддавна занехаяна кімната з грубкою, – вікнами у двір, на стайню. Вона правила тепер за льох, комору, дровітню і була захарашена іржавим залізяч-

¹⁰ *Гіппократ* (460—377 до н. е.) – давньогрецький лікар, один з основоположників наукової медицини.

чям та всяким іншим мотлохом непевного призначення.

Садок тягнувся поміж двома глинобитними стінами, що ховались за абрикосовими шпалерами, аж до живоплоту з колючого глоду, а далі починалося чисте поле. Посеред садка на кам'яному підмурку виднівся шиферний циферблат сонячного годинника; чотири клумби миршавої шипшини симетрично оточували грядки з більш корисними насадженнями. У глибині, під ялинками, уткнувся носом у молитовник гіпсовий кюре.

Емма піднялась нагору. В першій кімнаті не було ніяких меблів, але в другій – у спочивальні – стояло в алькові ліжко червоного дерева з пурпуровою заслоною. На комоді красувалася оздоблена мушлями шкатулка, біля вікна на тумбочці стояв у графині букет флердоранжу, перев'язаний білими атласними стьождками. То був вінчальний букет, букет *мієї* Емма глянула на нього. Шарль помітив це і виніс квіти на горище. А в цей час молода, сидючи в кріслі (у кімнаті саме розкладали її речі), думала про свій вінчальний букет, запований у картонку, і міркувала, куди його дінуть, як вона часом помре.

З перших же днів вона заходилася переробляти в домі все по-своєму. Зняла з свічників абажури, наново переліпила шпалери, перефарбувала сходи, поставила лави в садку навколо сонячного годинника і навіть міркувала, як би влаштувати басейн із водограєм і рибками. Нарешті чоловік, знаючи, що вона любить кататися, придбав по оказії *шарабанчи-*

ка; коли до нього приладнали нові ліхтарі та крила із строченої шкіри, він скидався на справжнє тильбюрі.

Шарль був щасливий і ні про що гадки не мав. Обід удвох, вечірня прогулянка по шляху, порух руки, яким Емма поправляла волосся, її солом'яний брилик, що висів на віконному шпінгалеті, тисяча інших дрібниць, в яких він не вбачав колись нічого принадного, – все це тепер стало для нього джерелом безнастанного блаженства. Вранці, лежачи поруч з нею на постелі, він дивився, як сонячне проміння золотить пушок на її біло-рожевих щічках, напівприкритих гофрованими фестонами чепчика. На такій близькій відстані Емміні очі здавались йому ще більшими, особливо коли вона, прокидаючись, кілька разів розплющувала й знову заплющувала їх; чорні в тіні й темно-карі при світлі, очі її ніби складалися з багатьох кольорових шарів, темніших у глибині і чимдалі ясніших на поверхні райдужної оболонки. Його зір топився у цій глибині, він бачив там самого себе в мініатюрі, – бачив до самих плечей, з фуляровою хусткою на голові й розхристаною сорочкою. Він уставав. Емма підходила до вікна – побачити, як він від'їжджає; вона довго стояла, спершись на підвіконня між двома вазонами герані, і пеньюар вільно облягав її стан. Вийшовши на вулицю, Шарль пристібав собі остроги, поставивши ногу на тумбу, а вона говорила до нього зверху, гризучи якусь пелюсточку або билинку, а потім здмухувала відірвані клаптики вниз до нього, і вони поволі спускалися на вулицю, по-пташиному кружляючи

в повітрі, чіпляючись за кудлату гриву старої білої кобили, що сумирно стояла біля порога, і тільки тоді падали додолю. Шарль скакав у сідло, посилав Еммі поцілунок, вона махала йому рукою й зачиняла вікно; він рушав. Їхав собі шляхом, що нескінченно курився в далечінь, второваними путівцями, над якими дерева спліталися верховіттям, польовими межами, де жита йому сягали по коліна, – і сонце пригрівало в спину, вранішнє повітря приємно лоскотало ніздрі, а серце було налите вщерть радощами перебутої ночі. Спокійний духом, вдоволений тілом, він розкошував у душі своїм щастям, як часом після обіду чоловік іще втішається смаком з'їдених трюфелів.

Що хорошого зазнав він досі у житті? Може, ті шкільні роки, коли він сидів узаперті в високих стінах колежу, почувуючи себе самотнім серед багатших або сильніших товаришів, що сміялися з його вимови, глузували з його одєжі, серед учнів, до яких приходили на побачення матері й нишком приносили в муфтах ласощі. Може, пізніше, коли був студентом і, не маючи зайвого шеляга, не міг ніколи замовити музикам контрданса для якоїсь дівчини-робітниці, що пішла б до нього за коханку? А потім він рік і два місяці прожив з удовою, що в неї ноги в постелі були холодні, як у жаби. Тепер він навіки оволодів чарівною істотою, яку палко кохав. Увесь світ обмежувався для нього тепер шовковистим кругом її спідниць, він картав себе, що не досить любить її, завжди скучав за нею, поспішав вернутись додому, і серце

його калатало, коли він збігав нагору по сходах. Емма сиділа у себе в кімнаті за туалетом; він увіходив навшпиньках, цілував її в спину, вона скрикувала.

Він не міг стриматись, щоб не торкати щомиті її гребінці, персні, хустки; він то міцно й дзвінко цілував її в щоки, то дрібно обцілював їй голі руки від пальців до плеча; а вона, усміхнена і ніби роздосадувана, відштовхувала його, як відганяють надокучливу дитину.

До шлюбу їй здавалося, що вона кохає; але кохання повинно приносити щастя, а щастя не було: виходить, вона помилилась. І Емма силкувалась зрозуміти, що, власне, означають у житті оті слова про *блаженство, жагу, сп'яніння*, які здавалися їй такими прекрасними в книжках.

VI

Вона читала в дитинстві «Поля і Вірджінію»¹¹ і марила про бамбукову хатку, про негра Домінго, про собаку Фіделя, але найбільше про ніжну дружбу якогось доброго братика, що рвав би для неї червонобокi плоди з величезних, вищих за дзвіницю, дерев чи біг до неї босоніж по пісочку, несучи в руках пташине кубельце.

Коли їй минуло тринадцять, батько одвіз її до міста – віддати в монастир. Вони спинилися в кварталі Сен-Жерве, в

¹¹ «*Поль і Вірджінія*» – роман французького письменника Жака-Анрі Бернардене де Сен-П'єра (1737—1814) про ідилічне кохання на лоні екзотичної природи.

заїзді; вечерю їм подали в тарілках, розмальованих сценами з життя мадемуазель де Лавальєр¹². Подряпані ножами й виделками написи прославляли благодать віри, чутливість серця і розкоші двору.

Вона не нудьгувала в монастирі навіть у перші дні – їй гарно було з сестрами-черницями. Щоб розважити дівчинку, вони водили її до каплиці, куди проходили з трапезної довгим коридором. На перервах Емма майже не гралась, добре розуміла катехізис: коли отець вікарій задавав трудні питання, відповідала завжди вона. Живучи безвихідно в оранжерейній атмосфері класів, серед цих блідолицих жінок, що перебирали чотки з мідними хрестиками, вона поволі поринала в млосну містичну дрімоту, навіювану кадильними пахощами, прохолодою свяченої води та палахкотінням свічок. Під час обідні вона не дослухалася до відправи, а розглядала в своєму молитовнику побожні малюнки, облямовані блакитними віньєтками, їй полюбилися і хвора овечка, і серце Христове, простровлене гострими стрілами, і стражденний спаситель, що знемагає під тягарем хреста. Щоб умертвити плоть, вона одного разу спробувала не їсти цілий день. Вона придумувала, який би собі дати зарік.

Коли треба було йти на сповідь, дівчинка навмисне вигадувала на себе різні дрібні грішки, аби довше постояти нав-

¹² *Лавальєр Франсуаза-Луїза* (1644—1710) – герцогиня, фаворитка французького короля Людовіка XIV (1638—1715). Коли король збайдужів до неї, вступила в монастир, де й померла.

колішках, згорнувши руки, припавши лицем до решітки, й слухати в сутінках голос священника. Так часто повторювані в проповідях образи: наречена, жених, небесний обранець, вічний шлюб – будили в неї в глибині душі якусь невідому ніжність.

Вечорами, перед молитвою, в кімнаті для занять читалися вголос душеспасенні книги: у будні – уривки з священної історії або з «Казань» абата Фрейсіну¹³, а в неділю, для переміни, – з «Духу християнства»¹⁴. З яким захопленням слухала вона спершу ці гармонійні жалі романтичної меланхолії, в яких лунали всі відгомони земного й небесного світу! Коли б її дитинство минало десь у торговельному кварталі, в кімнаті за крамницею, її душа, можливо, розкрилася б ліричним захватам перед красою природи, що пізнається нами звичайно через одкровення поета. Але вона жила на селі, змалку була знайома з меканням отар, з молочним господарством, із плугами... Звикши до мирних картин, вона тепер за контрастом горнулася душею до бурхливих явищ. Море вона любила тільки в бурю, а зелень лише серед руїн. З усього їй треба було вигадати ніби якусь особисту користь, і вона відкидала геть як непотріб усе, що не давало безпосередньо поживи її серцю: натура в неї була більш емоційна, ніж артистична,

¹³ «Казання» абата Фрейсіну – опубліковані 1825 р. в п'яти томах проповіді французького церковного проповідника Дені Фрейсіну (1765—1841).

¹⁴ «Дух християнства» – твір французького письменника-романтика Франсуа-Рене де Шатобріана (1768—1848), в якому автор прославляє католицизм.

вона прагнула хвилюючого, а не мальовничого.

Щомісяця в монастир приходила на тиждень – підшивати білизну – одна стара панна. Нею опікувався сам архієпископ, бо вона походила із старовинного дворянського роду, зруйнованого під час революції; тому вона трапезувала з черницями, а після обіду, перед тим як братися за роботу, залишалась погомоніти з ними. Часто пансіонерки бігали до неї з заняття. Вона знала напам'ять силу любовних пісень минулого віку і, шиючи, виспівувала їх півголосом. Вона розповідала всякі історії, переказувала різні новини, виконувала в місті дрібні доручення, а старшим давала нишком читати романи, що їх завжди носила в кишені свого фартуха. Сама стара панна упивалася ними в перервах між шиттям, поглинаючи розділ за розділом. У романах тільки й мови було, що кохання, коханці, коханки, переслідувані дами, що мліють у відлюдних альтанах, поштарі, яких замордовують на всіх станціях, коні, що гинуть у перегонах на кожній сторінці, дрімучі ліси, сердечні жалі, клятви, ридання, сльози й цілунки, човни при місячному світлі, соловейки в гаях, *кавалери*, хорообрі, як леви, сумирні, як ягнята, доброчесні, як ніхто, завжди гарно вбрані і сльозоточиві, як урни. П'ятнадцятилітня Емма цілих півроку обтирала цю пилюку старих бібліотек. Пізніше вона захопилась історичним побутописанням Вальтера Скотта, марила парапетами, вежами, менестрелями, їй хотілось жити в якомусь вікодавньому замку, як ті вельможні дами в довгих корсажах, що цілими днями сиділи край вік-

на під стрілчастим склепінням, спершись ліктем на кам'яне підвіконня, а щокою на руку, і виглядали якогось рицаря з білим султаном, що грає на вороному коні, вертаючи з далекого краю. В цей час вона обожнювала Марію Стюарт¹⁵ і оточувала ревним пієтетом усіх жінок, що прославились у віках своїми чеснотами чи стражданнями. Жанна д'Арк¹⁶, Елоїза¹⁷, Агнеса Сорель¹⁸, прекрасна Ферроньєра¹⁹ і Клеманс Изор²⁰ сяяли перед її очима, немов комети у темрявому безмежжі історії, де, крім них, місцями виринали не такі яскраві і зовсім не зв'язані між собою образи: Людовік Святий під дубом²¹, умираючий Баярд²², якісь жорстокості Людовіка

¹⁵ *Марія Стюарт* (1542—1587) – королева Шотландії; за участь у змові проти англійської королеви Єлизавети I була засуджена на смерть і страчена.

¹⁶ *Жанна д'Арк* (1412—1431) – національна героїня Франції, яка під час Столітньої війни очолила визвольну боротьбу проти панування англійців; потрапила в полон і була спалена як чаклунка.

¹⁷ *Елоїза* – кохана французького філософа, теолога і поета П'єра Абеляра (1079—1142). Про їхнє трагічне кохання Абеляр розповів у автобіографічному творі «Історія моїх знегод» (1136). Після розправи, вчиненої над Абеляром її ріднею вступила в монастир.

¹⁸ *Агнеса Сорель* (бл. 1422—1450) – фаворитка французького короля Карла VII.

¹⁹ *Прекрасна Ферроньєра* (пом. 1540) – фаворитка французького короля Франціска I; героїня популярного в середині XIX ст. однойменного роману французького письменника Теодора-Ксав'є-Альбера Бланке (1826—1875).

²⁰ *Клеманс Изор* (бл. 1450 – початок 1500-х рр.) – знатна дама, що відродила в Тулузі популярні в XII—XIII ст. літературні змагання поетів-рицарів, які оспівували своїх коханих.

²¹ *...Людовік Святий під дубом...* – Французький король Людовік IX (1214—1270), за середньовічним звичаєм, творив суд під дубом у Венсені під Парижем

XI²³, клаптики Варфоломійвської ночі²⁴, плюмаж Беарнця²⁵ і незабутні спогади про мальовані тарілки, що вихваляли Людовіка XIV.

На уроках музики вона співала романси – все про ангелів з золотими крильцями, про мадонн, про лагуни та гондольєрів, – безневинні композиції, в яких крізь банальність стилю і недосконалість мелодії прохоплювались чарівливі видіння почуттєвої дійсності. Часом Емміні подруги приносили в монастир ілюстровані альбоми, що їм даровано під Новий рік. З ними треба було критися, це була ціла морока; читали їх лише в дортуарі. Обережно торкаючись гарних атласних палітурок, Емма прикипала завороженими очима до імен незнайомих авторів, що підписувались під віршами, – то були найчастіше графи чи віконті.

Вона тремтіла, розглядаючи гравюри, аж шовковистий

– тодішній резиденції французьких королів. Святим прозваний за участь у хрестових походах.

²² *Баярд П'єр дю Террайль* (1473—1524) – французький полководець, прозваний за відвагу і шляхетність «рицарем без страху і докору»; помер від рани на полі бою.

²³ *Людовік XI* (1423—1483) – французький король з 1440 р.; вів жорстоку боротьбу проти феодалів за централізацію королівської влади.

²⁴ *Варфоломійвська ніч*. – В ніч на 24 серпня 1572 р., напередодні дня святого Варфоломія, католики вчинили в Парижі звірячу розправу над протестантами (гугенотами).

²⁵ ...*плюмаж Беарнця*... – Беарнець – прізвисько французького короля Генріха IV (1553—1610), який був родом з південно-західної провінції Беарну, поблизу Піренейв.

цигарковий папір підіймався півдугою від її віддиху, а потім знову тихенько прилягав до сторінки. Там, за балюстрадами балконів, юнаки в коротких плащах пригортали до грудей дівчат у білих сукнях, з карнавками на поясі; там були анонімні портрети англійських леді, білявих, кучерявих, – великими ясними очима дивились вони на вас із-під круглих солом'яних бриликів. Деякі, розкинувшись у колясках, катались по парку; кіньми правили двоє маленьких групів у білих рейтузах, а попереду вистрибом біг хорт. Інші лежали замріяні на канапі з розпечатаною цидулкою в руці і споглядали місяць крізь прочинене вікно, притінене чорною завісою. Наївні юнки, ронячи сльози, цілувалися з горлицями крізь ґрати готичних кліток або, всміхаючись і схиливши голову набік, обривали пелюстки стокротки гострими кінчиками пальців, загнутими, як середньовічні пантофлі. І ви теж були там, султани з довжелезними цибухами, ви розкошували в альтанах, в обіймах баядерок, і ви, гяури, і ви, турецькі ятагани та грецькі фески, і надто ви, бліді краєвиди казкових країн, де часто в одній рамці уживаються пальми й сосни, праворуч тигр, ліворуч лев, на обрії татарські мінарети, а на першому плані римські руїни і тут же поруч верблюди на спочинку, і все це облямоване незайманим, а проте ніби чисто виметеним лісом; широкий прямовисний сонячний промінь тріпоче у воді, сталєво-сіре лоно якої протинається подекуди білими крилами лебедів.

І лампа, що висіла у Емми в головах, освітлювала з-під

абажура ці картини з усього світу, що проходили одна за одною перед очима дівчини в тиші дортуару, під далекий стукіт спізнілого фіакра, що торохтів десь по бульвару.

Коли в Емми померла мати, вона в перші дні дуже плакала. Вона замовила жалібний медальйон для волосся небіжчиці і написала до батька листа, сповненого смутних міркувань про життя. В тому листі вона просила, щоб її поховали в одній могилі з матір'ю. Старий подумав, що вона хвора, й приїхав до неї. Емма в душі була задоволена, що зразу піднеслась до того вишуканого ідеалу безрадісного існування, який назавжди лишається недосяжним для пересічних сердець. Вона з головою поринула в ламартінівські химери²⁶, стала вчувати звуки арф над озерними плесами, передсмертне ячання лебедів, безшелесне падіння листя, дихання непорочних дів, що злинають у небеса, і голос передвічного наддолами. Згодом їй надокучило це все, але вона не хотіла в тому признатись і журилась далі, за звичкою, потім із самолюбства, аж поки несподівано не відчула себе умиротвореною; смутку в неї в серці лишилося не більше, як зморщок на чолі.

Добрі черниці, які вже пророчили їй релігійне покликання, помітили з великим дивуванням, мадемуазель Руо ніби вислизає з-під їхньої опіки. І справді, вони так ущедряли її службами божими, відреченнями, молитвами та напучення-

²⁶ ...поринула в ламартінівські химери... – Маються на увазі меланхолійні вірші французького поета-романтика Альфонса де Ламаргіна (1790—1869).

ми, такого наговорили їй про шанування святих і мучеників і надавали їй стільки благочестивих порад щодо підкорення плоті й рятунку душі, що вона врешті вчинила, як коняка, котру тягнуть вперед за вуздечку: вона осадила на місці, і вудила вискочили з рота. Всупереч позверхній екзальтованості, вона була проста в душі, любила церкву за квіти, музику – за слова романсів, літературу – за жагуче хвилювання, і всім еством своїм бунтувала проти таїнства віри, повставала проти дисципліни, що була органічно неприйнятна для неї. Коли батько забрав її з пансіону, за нею не жалкували. Настоятелька навіть вважала, що останнім часом вона не виказувала належної пошани до громади.

Повернувшись додому, Емма перші дні з задоволенням командувала слугами, але незабаром село набридло їй, і вона почала скучати за монастирем. Коли Шарль уперше приїхав у Берто, вона вважала себе вкрай розчарованою істотою, нездатною навчитись чогось нового чи зазнати якихось почуттів.

Але досить було неспокою, спричиненого зміною стану, чи, може, бентежності, викликані присутністю молодого чоловіка, щоб вона повірила, ніби до неї зійшла, нарешті, та чудесна пристрасть, яка досі ширяла над нею легендарним рожевим птахом у сяєві поетичних небес; і тепер вона ніяк не могла уявити собі, що тихе життя, яке вона тепер вела, це й було її вимріяне блаженство.

VII

Іноді їй спадало на думку, що це все-таки найкращий час її життя, – те, що зветься медовий місяць. Але щоб зазнати від нього повної втіхи, треба було, мабуть, поїхати в ті екзотичні краї з гучними назвами, де повесільні дні минають у розкішних лінощах! Їхати ступою по крутих шляхах у поштової кареті з блакитними шовковими шторами, слухати пісню кучера, що відлунюється в горах, перегукуючись із бубонцями кіз та приглушеним рокотом водоспаду. Перед заходом сонця вдихати на березі затоки духмяні цитринові пахощі, а ввечері сидіти на терасі вілли вдвох, сплівшись руками, дивитись на зорі й мріяти про майбутнє... Еммі здавалось, ніби в деяких кутках землі щастя вроджується само собою, подібно до того, як деякі рослини вимагають певного ґрунту й не приймаються ні в якому іншому місці. Ах, чому вона не може спертись на поручні балкона швейцарського шале або заховати свою нудьгу в шотландському котеджі, живучи там із чоловіком, і щоб на ньому був чорний оксамитовий фрак з довгими полами, м'які хутрянні боти, гостроверхий капелюх і мереживні манжети!

Може, їй хотілось розповісти комусь про всі свої химери. Але як висловити ці невловно бентежні пориви, мінливі, мов хмари, летючі, мов вихор? Вона не могла знайти ні слів, ні нагоди, ні відваги.

І все ж таки, якби Шарль захотів, якби він здогадався, якби його погляд хоч один раз підхопив її думку, – їй здавалось, що серце її прорвалося б раптовою щедрістю, як падають із дерева достиглі плоди, коли його труснути рукою. Але що тісніше спліталось їх інтимне життя, то глибше ставало внутрішнє відчуження Емми.

Розмови Шарля були пласкі, як вуличні тротуари, загальники проходили в них одноманітною плетеницею в своєму буденному вбранні, не викликаючи ні хвилювання, ні сміху, ні задуми. Він сам признавався, що, живучи в Руані, ні разу не поцікавився сходити в театр подивитись паризьких акторів. Він не вмів ні плавати, ні фехтувати, ні стріляти з пістолета, і, коли Емма якось натрапила в романі на якийсь незнайомий термін верхової їзди, він не зміг пояснити його значення.

А хіба ж мужчина не повинен знати всього, відзначатися у всіх сферах людської діяльності, втаємничувати жінку у всі пориви пристрасті, у всі тонкощі й секрети життя? А от він нічого не вчив її, нічого не знав, нічого не бажав. Він гадав, що Емма щаслива! І її дратували його благодушний спокій, його вайлувата безтурботність і навіть щастя, що вона дарувала йому.

Іноді вона малювала; для Шарля було великою втіхою стояти біля неї й дивитись, як вона схиляється над папером і, мружачись, розглядає свою роботу або ліпить пучками галочки з хліба. Що ж до гри на фортепіано, то чим швид-

ше бігали її пальці, тим більше захоплювався Шарль. Емма с апломбом вистукувала по клавішах, пробігала не відриваючись усю клавіатуру зверху донизу. Старий інструмент із деренчливими струнами вигримував на все село, коли вікно було розчинене, і часто писар судового пристава, проходячи по дорозі без шапки, у виступцях, з якимсь папером у руках, зупинявся послухати.

Крім того, Емма розумілася на господарюванні. Пацієнтам вона надсилала рахунки за візити в формі доладно написаних листів, що не мали нічого спільного з канцелярщиною. У недільні дні, коли на обід приходив якийсь сусіда, вона завжди прихитрялась почастувати його виборною стравою; ренклоди вона майстерно вкладала пірамідками на виноградному листі, варення в неї подавалось на тарілочках; вона навіть мала намір придбати спеціальний посуд для полоскання рота перед десертом. Від усього цього авторитет Боварі чимдалі зростав.

Кінець кінцем Шарль і сам став поважати себе за те, що має таку жінку. Він із гордістю показував відвідувачам її роботи – два ескізи олівцем, які він опрацював у широкі рамки й повісив у залі на довгих зелених шнурках. Розходячись з обідні, люди бачили його на порозі дому в гарних вишиваних пантофлях.

З роботи повертався він пізно – о десятій, а то й о дванадцятій ночі. Він просив чогось поїсти, і Емма сама подавала йому, бо служниця вже спала. Він скидав сюртук, щоб по-

чувати себе вільніше за вечерею. Перебере всіх людей, яких зустрів за день, усі села, в яких побував, усі рецепти, які прописав, і, задоволений із самого себе, доїсть рештки печені, погризе шматочок сиру, схрумає яблуко, доп'є графинчик вина, а потім піде в спальню, ляже горілиць і захропе.

Він давно вже звик спати в нічному ковпаку. Фулярова хустка зсовувалась у нього з голови, і на ранок розкуйовджене волосся лізло йому в вічі, все в пуху – наволочка часто розв'язувалась вночі. Він завжди носив високі чоботи з грубими косими брижами на підйомі і з зовсім прямими, наче натягнутими на дерев'яний копил, передками й халявами. *На селі і в таких добре*, казав він.

Мати схвалювала таку ощадність; вона приїздила до сина, як і раніше, коли чоловік здіймав дома велику бучу. Проте пані Боварі-мати якось відразу не злюбила невістки. У неї, мовляв, надто *великопанські замашки*: дрова, цукор і свічки *тануть, як у багатому домі*, а вугілля спалюється за раз стільки, що стало б на десять обідів! Свекруха розкладала білизну в шафі й навчала невістку, як наглядати за різником, коли той приносить м'ясо. Емма покійно вислухувала ті напучення, пані Боварі на них не скупилась. Увесь день тільки й чути було, що «*доню*» та «*мамо*». Обидві говорили, підібравши губи, вимовляли пестливі слова, а голос аж тремтів од притамованої люті.

Коли жила пані Дюбюк, мати почувала себе першою в синовому серці. Тепер любов Шарля до Емми здавалась їй зра-

дою, грабунком, і вона дивилась на його щастя з німою журбою, як збанкрутілий багач заглядає з вулиці у вікна свого колишнього дому і бачить за столом чужих людей. Мати ніби ненароком нагадувала Шарлю про свої турботи й самопожертву і, порівнюючи їх з Емминим недбальством, доказувала, як нерозважливо любити надмірно таку жінку.

Шарль не знав, що відповідати; він шанував матір і безмежно кохав дружину. Він вважав судження пані Боварі безпомилковими, але Емма була в його очах бездоганна. Коли стара їхала додому, він пробував часом несміливо повторити якесь безневинне її зауваження – тими самими словами. Але Емма моментально доводила йому, що він помиляється, і спрощувала його до хворих.

І все ж таки, додержуючись теорій, що здавались їй правильними, вона намагалась розпалити в собі кохання до чоловіка. Декламувала йому в садку при місяці всі любовні вірші, які знала, наспівувала, зітхаючи, журливі адажію. Але їй так і не вдалося збудити в собі почуття, та й Шарль не ставав від цього ні більш закоханим, ні більш схвильованим.

Нарешті Емма кинула марні спроби викресати з свого серця хоч якусь іскорку вогню. До того ж вона була нездатна зрозуміти те, чого сама не відчувала, і вірити в те, що не виявлялося в умовних формах. Незабаром вона переконалася, що в почуттях Шарля нема нічого особливого. Його любовні пориви стали надто врівноваженими: він милував її у певні години, і це стало ніби якоюсь звичкою, подібною до інших,

ніби заздалегідь замовлений десерт по одноманітному обіді.

Лісник, якого Шарль вилікував од запалення легенів, подарував Еммі маленьку італійську левретку; Емма брала її з собою на прогулянку; часом вона виходила з дому, щоб побути трохи на самоті й не бачити цього вічного садка й курної дороги.

Вона доходила до Банвільського букового гаю, до старої занедбаної альтанки, що стояла в кінці мурованої огорожі. Там, у канаві серед трав, ріс високий гостролистий очерет.

Спершу Емма розглядалась навкруги – чи не змінилось тут нічого, відколи вона приходила сюди востаннє. Все було, як раніше: наперстянка, левкой, купи кропиви по камінню, плями лишаїв на трьох вікнах, наглухо забиті трухляві віконниці, іржаві прогоничі, її думки блукали спочатку без певної мети, як її собачка, що крутилась туди-сюди по полю, гавкала на жовтих метеликів, ганялась за землерійками або пощипувала маки на межі хлібних ланів. Потім думки по-троху прояснювались, і, сидячи на землі, Емма повторювала, копірсаючись у траві кінчиком парасольки:

– Господи! І навіщо я вийшла заміж?

Вона задавала собі питання, чи не могла була б вона зустріти іншого чоловіка, якби обставини склались інакше; вона намагалась уявити, які були б ті нездійснені події, те інше життя, той невідомий їй чоловік. Адже ж не всі вони такі, як Шарль! Адже міг їй попастися хтось гарний, розумний, благородний, принадний, – мабуть, за таких і повиходили її

колишні товаришки по монастирському пансіону. Як там вони тепер? Всі, звичайно, в місті, в гомоні вулиць, у шумі театрів, у блиску балів, – ось життя, від якого повниться радістю серце і розквітають почуття. А вона? У неї існування холодне, як горище віконцем на північ, і нудьга, як мовчазний павук у темноті, обсновує своїм павутинням усі закутки її серця, їй пригадувалось, як у пансіоні, в день роздачі нагород, вона виходила на естраду за віночком. З пишною коосою, в білому платтячку, в відкритих прюнелевих черевичках вона була гарненька; коли вона верталась на своє місце, присутні пани нахилились до неї й говорили компліменти. У дворі було повно екіпажів, подруги прощалися з нею, вихиляючись із дверцят; проходив, уклоняючись, учитель музики зі скрипкою у футлярі... Як давно все це діялось, як давно!

Вона підкликала Джалі, брала її на коліна, гладила по довгастій вузькій голові й казала:

– Ну, поцілуй свою хазяйку. У тебе ж немає горя...

А потім, дивляючись у зажурену мордочку стрункої левретки, що протяжно позіхала, вона розчулювалась і, порівнюючи собачку до себе, говорила до неї вголос, ніби розважала засмучену людину.

Часом із моря долітав аж сюди поривистий вітер: промчавши по Коптській рівнині, він обдавав солонуватою вільгістю навколишні поля. Очерети аж свистіли, припадаючи до самої землі, дрібно тріпотячи, шелестіло листя буків, а по гойдливому верховітті буйно перекочувались хвилі рясного

шуму. Емма щільніше куталась у шаль і підводилась.

Просіяне крізь листя дерев зеленкувате світло блідо осявало алею, порослу рівним мохом, що тихо шарудів у неї під ногами. Сонце заходило; в просвітах гілля червоно палало небо, і гінкі стовбури виструнчених по прямій лінії дерев вирізьблювались темно-брунатною колонадою на золотому тлі. Еммі ставало моторошно; вона кликала Джалі і хутко поверталась битим шляхом назад у Тост. Дома вона падала в знемозі в крісло і сиділа мовчки весь вечір.

Але наприкінці вересня в її життя увірвалась надзвичайна подія: її було запрошено у Воб'ессар, до маркіза д'Андервільє.

За Реставрації маркіз був статс-секретарем і тепер, збираючись повернутись на політичну арену, заздалегідь готував свою кандидатуру до палати депутатів. Узимку він щедро наділяв бідняків хмизом, а виступаючи в генеральній раді, з незмінним пафосом вимагав прокладення нових шляхів у своїй окрузі. Влітку, у самий розпал спеки, у нього прикинувся в горлі нарив, і Шарль порятував його ніби чудом, вчасно розітнувши пухлину ланцетом. Увечері управитель, якого було послано в Тост заплатити за операцію, розповів, що бачив у лікаревому садку виборні вишні. Як на те, у Воб'ессарі вишні приймались погано, і пан маркіз попросив у Боварі кілька живців для щеплення, потім завітав до нього, щоб подякувати за ласку особисто, побачив Емму і звернув увагу на її гарненьку фігуру і зовсім не сільські манери. У

замку вирішили, що запросити молоде подружжя на свято не буде ні надзвичайною милістю, ні особливою нетактовністю.

Якось у середу, о третій годині дня, пан і пані Боварі сіли в свій шарабанчик і рушили в замок, захопивши з собою велику валізу, яку прив'язали ззаду, і коробку з капелюхами, яку поставили перед фартухом. Крім того, у Шарля під ногами стояла ще картонка. Прибули вони надвечір, коли в парку саме запалювали лампіони, щоб екіпажам було видніше їхати.

VIII

Замок був новітньої архітектури, в італійському стилі, з двома висунутими вперед флігелями і трьома під'їздами. Він стояв край широкої левади, по якій між купами високого верб'я блукали попаски корови. Густі зарослі рододендронів, бузку й калини нависали різнотонною лапатою зеленню на обочини закругленої, посиленої піском дороги. Під мостом протікала річка; крізь туман ледве мріли розсипані по вибалку хати під солом'яними стріхами, за ними – порослий лісом косогір, а позаду двома рівнобіжними рядами тягнулися стайні та каретні сараї, що вціліли від старого зруйнованого замку.

Шарлів шарабанчик підкотив до середнього під'їзду. Збіглися лакеї, вийшов сам маркіз і, подавши руку лікарші, повів її до вестибюля.

Вестибюль був високий, вимощений мармуровими плитами. Шум кроків і звуки голосів відлунювали тут, як у церкві. Прямо перед входом підіймалися широкі східці, а по ліву руку галерея з вікнами в сад вела до більярдної, з якої чулося цокання кістяних куль. Проходячи через цю кімнату до салону, Емма побачила за грою кількох поважних панів. Усі в орденах, упираючись підборіддями в високі тугі краватки, вони мовчки усміхалися, орудуючи киями. На стінах, понад темними дерев'яними панелями, висіли портрети в широких золочених рамах; на нижньому багеті чорніли якісь написи. Емма читала: «Жан-Антуан д'Андервільє д'Івербонвіль, граф де ла Воб'ессар і барон де ла Френей, поліг у битві під Кутра²⁷ 20 жовтня 1587 року». Під другим: «Жан-Антуан-Анрі-Гі д'Андервільє де ла Воб'ессар, адмірал Франції і кавалер ордена св. Михаїла, поранений у бою при Гуг-Сен-Вааст²⁸ 29 травня 1692 року, помер у Воб'ессарі 23 січня 1693 року». Інші підписи важко було розібрати, бо світло ламп, що відбивалось від зеленого сукна більярда, оповивало мерехтливими сутінками решту кімнати. Воно наводило тьмянний відблиск на похилі полотна і дробилося тонкими білками на тріщинах лаку. З величезних чорних чотирикутників, облямованих золотом, лише де-не-де вихоплюва-

²⁷ ...у битві під Кутра... – Під Кутра майбутній король Франції Генріх IV розбив військо прибічників короля Генріха III.

²⁸ ...у бою при Гуг-Сен-Вааст... – В морському бою у протоці Ла-Манш нечисленний французький флот здобув перемогу над об'єднаною англо-голландською флотилією.

лись світліші частини малювання: то бліде чоло, то очі, що дивилися ніби просто на вас, то перука, що спадала рясними напудреними кучерями на червоний мундир, то пряжка під'язки над округлою литкою.

Маркіз одчинив двері до салону. Одна з дам (це була сама господиня) встала, пішла назустріч Еммі і, посадовивши її поруч себе на канапку, заговорила до неї по-дружньому, ніби до давньої знайомої. Маркіза була жінка років під сорок, плечі мала гарні, мов виточені, ніс орлиний, говорила з протягом. Того вечора на її каштанове волосся була накинута проста гіпюрова хустка, що спускалась на шию косинцем. Поряд, на стільці з високою спинкою, сиділа якась білява панночка. Чоловіки, з бутоньєрками в петлицях фраків, розмовляли біля каміна з дамами.

О сьомій годині подали обід. Чоловіки – їх було більше – сіли за одним столом, у передпокої, а дами за другим, у їдальні, з маркізом і маркізою.

Коли Емма зайшла туди, вона ніби впірнула в теплу атмосферу, що духмяніла ароматами квітів, парфумами тонкої білизни, запахами м'ясова і трюфелів. Полум'я свічок у канделябрах витанцьовувало довгастими язиками на срібних покришках; блідо відсвічував зволожений матовою поволокою гранчастий кришталь; уздовж усього столу рівним рядом тягнулись букети квіток, і на тарілках із широкими краями, в розтрубах серветок, складених на кшталт єпископської мітри, лежали маленькі овальні булочки. Червоні клешні

омарів звисали з блюд. В ажурних кошичках, вистелених мохом, красувались добірні фрукти. Тут же парували смажені перепілки в пір'ї. Поважний, як суддя, метрдотель у шовкових панчохах, коротких штанях, у білій краватці і в жабо подавав гостям блюда з уже нарізаною печенею, спритним рухом ложки скидаючи на тарілку обрані ними шматки. З високої порцелянової пічки, оправленої міддю, нерухомо дивилась на переповнену народом залу статуя жінки, задрапованої аж до самого підборіддя.

Пані Боварі помітила, що багато дам не знімало рукавичок.

На верхньому кінці столу, самотній серед усього цього жіноцтва, сидів старий пан, пов'язаний серветкою, як дитина. Нахилившись над повною тарілкою, він жадібно їв, і з губ його капав соус. Очі в нього були червоні, волосся заплетене в кіску, перев'язану чорною стрічкою. То був маркізів тесть, старий герцог де Лавердьер – колишній фаворит графа д'Артуа²⁹ під час ловів у Водрейлі, в маєтку маркіза де Конфлан. Говорили також, що він був коханцем королеви Марії-Антуанетти³⁰ після пана де Куаньї і перед паном де Лозеном. Його бурхливе життя минуло в гульбищах, дуелях, закладах

²⁹ *Граф д'Артуа* (1757—1836) – брат страченого під час революції французького короля Людовіка XVI; очолював монархічну еміграцію; 1824 р. був проголошений королем Франції під ім'ям Карла X; скинутий з престолу Липневою революцією 1830 р.

³⁰ *Марія-Антуанетта* (1755—1793) – французька королева, дружина Людовіка XVI; страчена під час революції.

і галантних інтригах; він процвиндрив усе своє майно і був страховищем для своєї родини. За його стільцем стояв лакей і голосно вигукував йому над вухом назви страв, а той тільки вказував на них пальцями і мимрив щось незрозуміле. Еммин погляд мимохіть звертався до цього вислогубого діда і не міг відірватись від нього, як від чогось надзвичайного, величнього. Адже він жив при дворі, спав у ліжку королеви!

Розлили в бокали заморожене шампанське. По всьому тілу Емми пробіг дроз, коли вона відчула в роті цей холодок. Зроду не бачила вона гранатів, ні разу не їла ананасів.

Навіть цукор-пісок здавався їй тут дрібнішим і білішим, ніж дома.

По обіді дами розійшлися по кімнатах убиратися до балу.

Емма взялась до свого туалету з запопадливістю й ретельністю актриси-дебютантки. Причепуривши зачіску так, як їй радив перукар, вона одягла розстелену на ліжку барежеву сукню. Шарль скаржився, що панталони ріжуть йому в поясі.

– Штрипки заважатимуть мені танцювати, – сказав він.

– Танцювати? – перепитала Емма.

– Авжеж.

– Чи ти збожеволів? Та тебе ж засміють! Сиди вже краще на місці. Та лікарю воно так і личить, – додала вона.

Шарль замовк. Він ходив по кімнаті з кутка в куток, чекаючи, поки жінка прибереться.

Він бачив її в дзеркалі ззаду. Свічки освітлювали її з обох боків. Темні очі її здавалися зовсім чорними; волосся, укла-

дене в гладенькі бандо, злегка випнуті над вухами, лисніло синюватим відливом, в шиньйоні тремтіла на хисткій стеблині троянда, і штучні росинки вигравали на її пелюстках. Сукня була блідо-шафранового кольору, оздоблена трьома букетами розпомпон із зеленню.

Шарль хотів поцілувати Емму в плече.

– Облиш! – сказала вона. – Сукню помнеш.

Внизу скрипка заграла ритурнель, затурлюкав ріжок.

Емма спустилася по сходах, ледве стримуючись, щоб не побігти.

Кадриль уже почалась. Гості все прибували й прибували, ледве можна було протовпитись. Емма сіла на банкетці біля самих дверей.

Коли скінчився контрданс, паркет зали звільнився для чоловіків, що розмовляли групками, та для ліврейних лакеїв з великими тацями в руках. Жінки сиділи попід стінами; мальовані віяла колихались, букети наполовину ховали усмішки; руки, щільно обтягнені білими рукавичками, що обрисовували форму нігтів, вертіли флакончики з золотими затичками. Мереживні оборки хвилювали на корсажах, діамантові брошки сяяли на грудях, браслети з медальйонами бряжчали на оголених руках. В пригладжених на лобі й закручених на потилиці зачісках – вінками, китицями, гронами – красувались незабудки, жасмин, гранатовий цвіт, колосся й волошки. Нерухомо сиділи по місцях чепуркуваті матрони в червоних тюрбанах.

Коли кавалер узяв Емму за кінчики пальців і вона стала з ним у ряд, дожидаючи помаху смичка, серце її забилося дужче. Але незабаром хвилювання щезло. Погойдуючись у ритмі музики, вона плила вперед, ледь поводячи шиєю, і мимоволі посміхалась, коли скрипка співала якесь ніжне соло, під час якого решта інструментів змовкала; тоді виразно чувся чистий дзвін луїдорів, що сипались неподалік на сукно картярських столів. Потім знову вступав враз увесь оркестр: лунали грімливі розкоти корнет-а-пістона, в такт опускались на паркет ноги, роздимались і шелестіли спідниці, сплітались і розтискались руки; ті ж самі очі то опускались перед нею, то знову ловили її погляд.

Серед гостей, що танцювали або стояли, розмовляючи, коло дверей, впадало в вічі кільканадцять чоловіків віком від двадцяти п'яти до сорока років, які вирізнялися з-поміж інших певними рисами фамільної схожості, дарма що були неоднакові літами, одягом і зовнішністю.

Фраки в них були краще пошиті, ніж у інших, та й сам матеріал був ніби тонший; волосся, начесане буклями на скроні, лисніло від якоїсь особливо вишуканої помади. Обличчя матово-білі – властивий сибаритам колір, що так гарно відтіняється блідістю порцеляни, переливами муару, лаковим глянцем елегантних меблів, і підтримується витонченим гастрономічним режимом. Низенькі краватки не стісняли їм шиї, відкохані бакенбарди спадали на відкладені комірці: втирались вони парфумованими хусточками, мічени-

ми візерунчастими монограмами. Літні чоловіки мали досить моложавий вигляд, а молодші були позначені дочасною зрілістю. В їхніх байдужливих поглядах відбивалася спокійність щоденно задоволених бажань; крізь делікатні манери просвічувалась та особлива бруталність, яку породжує панування над істотами, покірними й норовистими воднораз (а це розвиває силу волі й тішить гонор): їзда на породистих конях і товариство купованих жінок.

За три кроки від Емми якийсь пан у синьому фракку та бліда жінка з перловим кольє на шиї розмовляли про Італію. Вони захоплювались колонами собору св. Петра, Везувієм, краєвидами Тіволі, Кастелламаре й Кассіно, генуезькими трояндами, Колізеєм у місячному сяйві. А другим вухом Емма ловила уривки розмови, повної незрозумілих для неї слів. Оточений групою гостей молодик розповідав, як на тому тижні він «побив у Англії Міс Арабеллу й Ромула» та дістав приз у дві тисячі лудорів, «майстерно взявши перешкоду». Інший жалівся на те, що його скакуни жиріють, ще хтось скаржився, що в друкарні перекрутили ім'я його коня.

Повітря в залі стало душним, огні потьмяніли. Чимало гостей відхлинуло в більярдну. Лакей став на стілець і вибив дві шибки; на брязкіт скла пані Боварі повернула голову й побачила в саду селян, що поприпадали до вікон, заглядаючи в залу. Їй пригадалась ферма Берто. Вона побачила перед собою селянський двір, грязький ставок, батька в блузі під яблуною, саму себе, як вона колись, ще дівчинкою, знімала

пальцями вершок із глечиків у молочарні. Але в сьогоднішній пишноті її минуле життя, досі таке ясне, цілком відходило в тінь, і її починав навіть брати сумнів, чи справді вона жила тим життям. Вона була тут, і поза цим балом усе було оповите якимось туманом. Вона саме їла мараскінове морозиво, тримаючи в лівій руці позолочене мушлеве блюдечко, і, примруживши очі, поволі смакувала його.

Дама, що сиділа поруч із нею, впустила віяло. Мимо проходив якийсь молодий пан.

– Коли ваша ласка, пане, підійміть віяло, – попрохала дама. – Воно впало за канапу.

Пан нахилився, і Емма побачила, що в ту мить, як він простягав руку, молода дама кинула йому в капелюх щось біле, складене трикутником. Піднявши віяло, пан підніс його дамі з гречним уклоном. Вона подякувала, злегка кивнувши головою, і уткнулась носом у свій букет.

Після вечері, на яку подавали багато іспанських і рейнських вин, суп із раками та мигдалевим молоком, пудинги «Трафальгар» та різні м'ясні за холоди з драглями, карети почали одна за одною від'їжджати від замка. Відслонивши краєчок муслінової фіранки, можна було бачити, як у п'ятмі блимали вогні їхніх ліхтарів. Банкетки, що стояли попід стінами зали, спустіли, тільки за столами лишилось кілька картярів. Оркестранти відсвіжали язиком натруджені кінчики пальців. Шарль куняв, прихилившись спиною до дверей.

О третій годині ранку почався котильйон. Емма не вмiла

танцювати вальса. Але всі вальсували, навіть мадемуазель д'Андервільє і сама маркіза. Залишились тільки гості, що ночували в замку, їх було не більше дванадцяти душ.

Тим часом один із вальсуючих, якого називали просто віконт, у низько відкритому жилеті, що щільно облягав йому торс, уже вдруجه підійшов ангажувати пані Боварі, запевняючи, що буде її вести і в неї вийде все прекрасно.

Вони почали повагом, потім завальсували швидше. Вони крутились – і все крутилось довкола них, мов диск на осі: лампи, меблі, панелі, паркет... Коли вони завертали біля дверей, край Емминої сукні обвивав коліно партнера і їхні ноги майже торкалися. Він нахилився, щоб заглянути їй у вічі, а вона закидала голову, щоб поглянути на нього; її огорнула якась нестяма, і вона як стій спинилась. Потім вони закружляли знову, і віконт, усе прискорюючи рухи, повів Емму до самого кінця зали, де вона, задихана і мало не зомліла, на якусь мить припала йому головою до грудей. А потім, так само вальсуючи, але вже повільніше, віконт одвів її на місце; вона відкинулась назад, прихилилась до стіни й затулила очі рукою.

Коли вона відкрила очі, перед дамою, що сиділа на дзиглику посеред салону, стояло навколішки троє кавалерів. Дама обрала віконта, і скрипка знову заграла.

На них усі дивились. Вони проносилися взад і вперед; вона тримала корпус нерухомо, ледь нахиливши голову, а він зберігав весь час свою позу: стан вигнутий, лікоть округле-

ний, шия випнута вперед. О, ця вмiла вальсувати! Вони танцювали довго і втомили всіх інших.

Потiм гостi поговорили ще якусь часинку і, побажавши одне одному доброї ночі або, радше, доброго ранку, порозходилися спати.

Шарль ледве плентався, тримаючись за поручні. Він *не чує під собою нiг*. П'ять годин поспiль простовбичив він за столами, дивлячись на вiст, хоч нічого в тiй грі не тямив. З якою насолодою він зiтхнув, знявши з себе черевики!

Емма накинула на плечі шаль і розчинила вiкно. Надворі стояла темна нiч, накрапав дрібний дощик. Емма вдихала вологе повітря, що відсвіжувало їй повіки. Бальна музика ще дзвенiла у неї в вухах, і вона намагалась не скоритися сну, щоб продовжити iлюзiю цього розкішного життя, з яким вона мала вже прощатись.

Почало свiтати. Емма довго дивилась на вiкна замка, силкуючись відгадати кiмнати всіх тих, кого вона бачила увечері, їй хотiлося б узнати їхнє життя, проникнути в нього, злитися з ним.

Але було холодно, Емма тремтiла. Вона роздяглася й шмигнула під ковдру до сонного Шарля.

За сніданком було багато людей, він скоро скінчився. Нiяких напоїв, на превелике диво лiкаря, не подавали. Зараз же після сніданку мадемуазель д'Андервiльє зiбрала в кошик шматочки бiлих булочок і понесла їх на ставок лебедям. Гості пішли гуляти в оранжереї, де дивовижні ворсисті рос-

лини громадилися пірамідами під висячими вазами, з яких, мов із гадючих гніздищ, вививалося попереплутуване зелене огудиння. Оранжерея сполучалась критою галереєю із господарськими будівлями. Бажаючи розважити пані Боварі, маркіз повів її оглядати стайні. Над яслами в формі кошиків були прибиті порцелянові дощечки, на яких чорними літерами були виведені імена коней. Коні форкали і тупали, коли повз них проходив хазяїн, цмокаючи язиком. Підлога в лимарні блищала, як паркет у вітальні.

Каретна збруя висіла посередині на двох рухомих тумбах, а на стінах були порозвішувані вуздечки, батоги, стремена, поводи.

Тим часом Шарль казав слугам запрягти шарабанчик. Його подали до під'їзду, уклали всі речі, і подружжя Боварі, попрощавшись з маркізом та маркізою, рушило назад у Тост.

Емма дивилась мовчки, як крутяться колеса. Шарль умотився на самому краї лавки і правував, розіп'явши руки: конячка трюхикала інохіддю в надто широко розсунутих глоблях. Попущені віжки похльоскували її по крижах, беручись миловинням, а валіза, припасована ззаду, поторохкувала об кузов.

Вони були на Тібурвільському узвозі, коли назустріч їм із сміхом промчала кавалькада вершників з сигарами в зубах. Еммі здалось, що між ними був і віконт; вона обернулась, але змогла добачити вже далеко на обрії тільки мигтіння голів, що підіймались і опускались у мінливих ритмах рисі чи га-

лопу.

Проїхавши ще чверть льє, їм довелося спинитись – підв'язати мотузкою наритник. Оглядаючи востаннє упряж на конячці, Шарль помітив у неї під ногами якусь річ, нахилився й підняв портсигар, вишитий зеленим шовком з гербом посередині, як на занавісках карети.

– О, та він не порожній, – сказав Шарль, – тут іще дві сигари. Буде мені на вечір.

– А ти хіба куриш? – здивувалась Емма.

– Курю часом, як трапиться.

Він поклав знахідку в кишеню й цвѐхнув конячку батогом.

Коли вони приїхали до себе в господу, обід був ще не готовий. Пані розгнівалась. Настазі відповіла їй не надто чемно.

– Геть! – гукнула Емма. – Мені таких грубіянок не треба.

На обід був суп із цибулею і телятина під шавлем. Сівши напроти Емми, Шарль промовив щасливим голосом, потираючи руки:

– Нема як дома!

З кухні чулося хлипання служниці. Шарль симпатизував бідолашній Настазі. Колись, у невеселі часи вдівства, вона допомогла йому скоротати немало вечорів. Вона ж була його перша пацієнтка і найстаріша знайома в цих місцях.

– То ти й справді проженеш її? – спитав він нарешті.

– А прожену. Хто мені заборонить? – відповіла жінка.

Потім вони грілись на кухні, поки служниця прибирала їм спальню на ніч. Шарль закурив. З незвички він смішно відкопилював губи, щохвилини спльовував і при кожній за-тяжці відкидався назад.

– Тобі стане недобре! – сказала йому презирливо Емма.

Він відклав сигару і побіг до колонки – запити холодною водою. Емма схопила портсигар і хутко сховала його в шухляду.

Наступний день видався їй нескінченно довгим. Вона гуляла у себе в садочку, ходила туди й назад усе тією ж алейкою, спиняючись перед клумбами, перед шпалерами абрикосів, перед гіпсовим кюре, здивовано роздивляючись на ці добре знайомі їй предмети. Яким далеким їй здавався вже бал! Хто це віддалив на таку відстань позавчорашній ранок від сьогоднішнього вечора? Ті гостини в замку Воб'ессар стали в її житті зяючим провалом, – так часом бурею розчах-не скелю навпіл за одну ніч. Проте Емма скорилась долі; вона побожно сховала в комоді свій святковий туалет, навіть атласні черевички, що в них підошва пожовкла від сковзко-го навощеного паркету. І з серцем у неї сталось те саме, що з черевичками: воно потерлось об розкіш і взялося якоюсь незмивною сугою.

Спогади про той бал стали для Емми своєрідним занят-тям. Щосереді вона говорила собі, прокидаючись:

«Ах, тиждень тому... два тижні... три тижні тому – я бу-ла там!» Мало-помалу всі обличчя змішалися в її пам'яті,

призабулись мелодії контрдансів, примерхли барви ліврей і пишнота замкових покоїв; деякі подробиці вивітрились, але жаль лишився.

ІХ

Часто, коли Шарля не бувало дома, вона підходила до шафи і виймала захований поміж білизною зелений шовковий портсигар.

Вона розглядала його, розкривала і навіть нюхала пропах-лу духом вербени й тютюну підкладку. Чий же він був? Певно, віконтів. Не інакше, як дарунок коханки. Його вишивали на маленьких палісандрових п'яльцях, ховаючись від цікавих очей, над ним годинами просиджувала закохана рукодільниця, мрійливо схиливши кучеряву голівку. Любовні зітхання вплелися тут у кожну петельку канви, кожен стібок голки вшивав якусь надію чи спогад, а все це шовкове шиття було переткано одною мовчазною жагою. А потім віконт забрав якийсь той дарунок із собою. Про що вони говорили в той час, як цей портсигар лежав на мармуровій полиці каміна, між вазами з квітками й годинником Помпадур? Вона в Тості. А він тепер у Парижі... Париж! Який він, той Париж? Яке величне ім'я! Емма повторювала це слово півголовом, упиваючись ним. Воно дзвеніло їй у вухах, як соборний дзвін, воно палало їй в очах – навіть на етикетках помадних слоїків.

Уночі, коли під вікнами, співаючи «Материнку»³¹, скрипіли своїми возами рибалки, вона прокидалась. «Завтра вони будуть там», – казала вона, прислухаючись до стуку ошинованих залізом коліс, що зразу завмирав на немощеній дорозі, як тільки валка виїздила за село. Вона проводила їх думками, – підіймалась із ними на пагорби, спускалась у долини, минала селища, гнала битим шляхом під ясними зорями... Їхала-їхала і забивалась невідь-куди, в якесь туманне місце, де уривалась її мрія.

Вона придбала собі план Парижа і часто, водячи пальцем по карті, мандрувала по столиці. Гуляла по бульварах, спинаючись на кожному розі, на перехресті вулиць, перед білими квадратиками кварталів. А коли очі нарешті стомлювались, склепляла повіки й бачила, як у темряві коливаються од вітру вогні вуличних ліхтарів, чула, як ляскають підніжки карет, відкидаючись біля театральних під'їздів.

Вона передплатила дамський журнал «Кошик» і «Дух салонів». Не минаючи ані рядочка, жадібно поглинала вона всі звіти про прем'єри, верхогони, вечірки, цікавилась дебютом тої чи іншої актриси, відкриттям нової крамниці. Знала останні моди сезону, адреси фешенебельних кравців, дні прогулянок у Булонському лісі³², розклад спектаклів у опе-

³¹ «Материнка» – популярна французька народна пісня.

³² Булонський ліс – парк на західній околиці Парижа, місце прогулянок і відпочинку.

рі. Слідкувала за романами, вивчаючи за Еженом Сю³³ обстановку великопанських домів, шукаючи в творах Бальзака й Жорж Санд уявного задоволення власних жадань. Навіть до столу не сідала без книжки і, поки Шарль їв чи говорив щось до неї, гортала собі сторінки. Читаючи книжки, Емма весь час згадувала віконта, порівнювала його з літературними персонажами. Він був ніби центром осяйного кола, та коло це чимдалі ширшало, і, розпромінюючись від його образу, ореол яскрів усе дужче, осяваючи інші мрії.

Париж, безберегий, як океан, мерехтів перед Емминими очима в рожевій імлі. Проте багатолике життя, що вирувало в цій круговерті, все-таки ділилось на якісь частини, розпадалось на окремі картини. Емма помічала з них тільки дві чи три, і вони заслоняли від неї всі інші, як правдиве втілення життя всього людства. В дзеркальних залах, серед овальних столів, застелених оксамитом із золотими торочками, виступав на лискучих паркетах світ дипломатів. Там були сукні з довгими шлейфами, страшні таємниці, бентежні страждання, сховані за чемними усмішками. Потім починалось товариство герцогів і герцогинь; там усі були бліді і вставляли о четвертій годині дня; жінки – бідні ангели! – носили спідниці, облямовані англійським мереживом, а чоловіки – невизнані генії під жевжикуватою зовнішністю – замордовували на прогулянках коней, розважались літом у Бадені і,

³³ *Ежен Сю* (1804—1857) – французький письменник, автор відомого роману «Паризькі таємниці».

нарешті, років під сорок одружувались із багатими спадкоємцями. В окремих кабінетах нічних ресторанів реготала в сьайві свічок розмаїта юрба літераторів та актрис. Вони були щедрі, мов королі, повні вщерть ідеальних поривань і фантастичних забаганок. Це було якесь піднесене понад життям існування, що рвійно шугало між небом і землею у несказанній величі. Все інше в світі губилось десь у невиразності, не займало певного місця, ніби й не існувало. Чим ближче була дійсність, тим більше відвертались від неї її думки. Все, що безпосередньо оточувало Емму, – нудне село, обмежені міщани, мізерія буденщини, – здавалось їй чимось винятковим у житті, прикрою випадковістю, що не знати як звалилась на її голову, але поза цим тісним колом буяв безмежний світ блаженства й пристрасті. У своїх бажаннях Емма змішувала насолоду розкошів з сердечними радіощами, вишуканість манер з делікатністю душі. Хіба любов не потребує, подібно до екзотичних рослин, розпушеного ґрунту й живодайного тепла? І чому зітхання при місячнім світлі, і довгі обійми, і сльози, що зрошують руки в хвилину розлуки, і пал жаги, і ніжність, і бентежність – усе це було для неї невіддільним від пишних замків, де люди розкошують на дозвіллі, від будуарів з шовковими завісами й м'якими килимами, від жардиньерок із квітками, від ліжок на високих підмостках, від блиску самоцвітів і аксельбантів на лівреях?

Човгаючи грубими подошвами, проходив коридором поштової конюх, який щоранку приходив до лікаря чистити

кобилу; на ньому була латана блуза й шкарбани на босу ногу. Ось ким доводиться задовольнятися замість грума в коротеньких штанцях! Скінчивши роботу, він ішов і не вертався до наступного дня. Приїздячи додому, Шарль сам одводив кобилу до стайні, знімав сідло і надягав оброть; тим часом служниця приносила й кидала с'як-так у ясла оберемок сіна.

На місце Настазі, яка нарешті виїхала з Тоста, розливши море сліз, Емма взяла в дім чотирнадцятилітню дівчинку-сироту з лагідним обличчям. Вона заборонила їй носити нічний чепчик, привчила говорити до панів у третій особі, подавати склянку води на тарілці, стукати в двері, перш ніж заходити до кімнати, прасувати й крохмалити білизну й допомагати при туалеті: вона хотіла зробити з неї собі камеристку. Нова служниця була слухняна й покірлива – боялась, щоб її не прогнали. Але мадам звичайно забувала в буфеті ключ, і Фелісіте щовечора, брала звідти трохи цукру і хрумала його на самоті в ліжку, помолившись на сон грядущий.

По обіді вона часом виходила на вулицю погомоніти з поштовими конюхами. Мадам сиділа у себе нагорі.

Емма носила дуже відкритий капот; між шалевими вилогами виднілася плоена шемізетка з трьома золотими гудзиками; за пояс правив їй шнурок з великими китицями, а на маленьких гранатового кольору пантофлях красувались банти з барвистих стрічок. Вона купила собі бювар, поштового паперу, ручку, конверти, хоч писати не було кому. Зранку вона заходжувалась витирати пил з етажерки, розглядалась

у дзеркало, брала книжку, а потім, замріявшись, упускала її на коліна, їй хотілось податися в мандри або повернутися в монастир. Бажалось воднораз померти – і жити в Парижі.

А Шарль – під дощ, під сніг – знай роз'їжджав верхи око-лишніми путівцями. Він їв яечню за столом на якій-небудь фермі, бабрався в пітних постелях, пускав хворим кров, що часом теплою цівкою дзюрила йому в лице; вистукував недужих, підкачуючи брудні сорочки, вислухував хрипи, розглядав, що було в нічних горшках; зате щовечора знаходив дома веселий вогонь, накритий стіл, м'які меблі і елегантно вбрану гарненьку жінку, від якої так і пашило свіжістю. Не знати, звідки й брався той аромат – чи не від її тіла напахчувалась сорочка?

Емма чарувала його своєю тонкою вигадливістю: то вона по-новому виріже паперові розетки на свічки, то перешиє оборки на сукні, то видумає якусь незвичайну назву для найпростішої страви, абияк звареної наймичкою, і Шарль виїсть, смакуючи, всю тарілку. В Руані вона побачила дам, що носили на годинниках в'язку брелоків, – накупила того добра й собі. Оздобила камін двома великими вазами синього скла, справила собі несесер із слонової кості, з позолоченим наперстком. Що менше розумівся Шарль на жінчиних примхах, то більше вони зачаровували його: від них ще повнішим ставало його блаженство, ще любішим здавалось домашнє вогнище. Вони мов золотим пісочком посипали вузьеньку стежечку його життя.

Він був при здоров'ї, мав добрий вигляд; репутація його остаточно встановилась. По селах його любили – він був чоловік не гордий. Він пестив дітей, ніколи не заглядав у шинок і взагалі викликав довір'я своєю моральністю. Особливо вдало лікував од катарів і простудних захворювань. Щоб часом не убити пацієнта, Шарль майже завжди прописував якусь заспокійливу мікстуру, іноді блювотне, ванну для ніг або п'явки. Але й хірургія не лякала його: він робив людям сильні кровопускання – як коням, – а зуби рвав так, що *аж гай гудів*.

Бажаючи *йти в ногу з наукою*, Шарль передплатив за проспектом новий журнал «Медичний вулик». Він пробував читати дещо після обіду, але не проходило й п'яти хвилин, як уже засинав, розморений духотою й ситістю, – голова схилялась на руки, а волосся гривою розсипалося по столу, черкаючись підставки лампи. Емма дивилась та тільки плечима здвигала. Чого не судився їй чоловіком хоч який-небудь мовчазний, упертий трудівник – один із тих, що порпаються ночами в книжках і під шістдесят років наживають, у додачу до ревматизму, хрестик, ношений у петельці мішкуватого фрака?.. Їй хотілося б, щоб прізвище Боварі – це ж і її прізвище! – стало славнозвісним, красувалось у вітринах книгарень, фігурувало в газетах і журналах, гриміло на всю Францію. Але Шарль не відзначався честолюбством. Один лікар з Івето, що з ним він був якимось на консиліумі, сказав йому при постелі хворого, в присутності родичів, щось образливе.

Увечері, коли Шарль розповів цю історію, Емма страшенно обурилась вчинком його колеги. Шарль був розчулений. Він пустив сльозу й поцілував жінку в лоб. Але вона нестямилась від сорому – їй хотілося прибити його. Щоб угамувати нерви, вона вибігла в коридор, розчахнула вікно і стала вдихати свіже повітря.

– Який нікчема! Який нікчема! – шепотіла вона, кусаючи собі губи.

І взагалі Шарль чимдалі більше дратував її. З роками в нього з'явилися вульгарні манери: за десертом він стругав ножем пробки від порожніх пляшок, суп їв присьорбуючи, а після їжі прочищав зуби язиком. Він починав гладшати, і здавалося, що очі його, маленькі від природи, придавлювались опасистими щоками до самих скронь.

Часом Емма заправляла йому в жилет червону обшивку плетеної фуфайки, перев'язувала краватку, викидала геть обтріпані рукавички, які він збирався натягати. Але все це вона робила не заради нього, як йому гадалось, а заради себе самої, з химерного дражливого егоїзму. Іноді вона навіть переказувала йому те, що читала – уривки з романів і нових п'єс, анекдоти з великосвітської хроніки. Як-не-як, а Шарль був таки людиною, завжди готовою слухати її і на все притакувати. А Емма, бувало, і з левреткою ділилась своїми таємницями. Зрештою, на безлюдді заговориш і до полін у каміні, і до маятника стінного годинника.

Але в глибині душі вона сподівалась якоїсь переміни.

Як матрос на розбитому кораблі, вона розпачливо металася очима по безкрайї пустелі свого життя, виглядаючи білого вітрила в тумані дальніх обрїїв. Вона не знала, що то буде за випадок, яким вітром принесе його до неї, до якого берега її приб'є; вона не знала, чи то буде шлюпка, чи трипалубний корабель, чи буде він навантажений стражданням, чи налитий щастям аж по люки. Але, прокидаючись уранці, вона щоразу сподівалась, що це станеться сьогодні, – і прислухалась до кожного шуму, зривалася з місця, дивувалась, що нема нічого й нікого. А коли заходило сонце, вона журилась і не могла діждатись завтрашнього дня.

Знову настала весна. Коли прийшли перші жаркі дні і зацвіли груші, у Емми з'явилась астма.

З початку липня вона стала рахувати на пальцях, скільки тижнів залишається до жовтня: можливо, маркіз д'Андервільє дасть у Воб'ессарі ще один бал. Але і вересень уже минув, а не було ані листів, ані візитів.

Після цього гіркого розчарування серце знову спустіло, знову потяглись нудні, одноманітні дні.

Невже вони отак і тягнутимуться нескінченною низкою – сірі, буденні, порожні? У людей навіть найбанальніше життя скрашається можливістю якоїсь переміни. Часом одна-однісінька пригода тягне за собою незчисленні перипетії, певну зміну декорацій. А в неї – нічого. Певно, так од бога судилось. Майбутнє здавалося темним коридором, в кінці якого були наглухо забиті двері.

Вона занедбала музику. Навіщо грати? Для кого? Все од-но їй ніколи не доведеться, сидючи за ерарівським роялем³⁴ в оксамитовій сукні з короткими рукавами, перебігати легкими пальцями по клавішах із слонової кості і відчувати, як, ніби вітерець, хвилює концертним залом з краю в край захоплений шепіт слухачів. А коли так, то чи варто мучитись над нудними етюдами? Не виймала вона з шухляд і свого малювання та гаптування. Кому воно потрібне? Шиття теж тільки дратувало її.

– Мені вже нема чого читати, – казала вона.

Так і сиділа вона на місці, розжарюючи в вогні кухонні щипці або дивлячись у вікно на дощ.

Сумно було їй на душі в неділю, коли дзвонили до вечер-ні. В німому отупшні прислухалася вона до мірних ударів деренчливого дзвона, дивилась, як по даху сусіднього дому спроквола походжав кіт, вигинаючи дугою спину під скісним промінням призахідного сонця. Вітер на шляху збивав хма-ри куряви. Час від часу звідкись долинали виття собаки, а монотонне бовкання дзвона без угаву лунало по селу, котилося в далекі гони...

Але ось люди починали виходити з церкви. Жінки в дерев'яних навощених черевиках, селяни в нових блузах, простоволоса дівтора бігла вистрибом попереду, – всі розходились по домівках. Лише п'ять-шість чоловік (весь час ті самі)

³⁴ *Ерарівський рояль*. – Ерар Себастьян (1752—1831) – славнозвісний майстер музичних інструментів.

грали до самої ночі в «корок» біля воріт харчевні.

Зима випала холодна. Шибки у вікнах на ранок замурувало крижаними узорами, і кволе світло, що струмилось, мов крізь матове скло, часом так і не яснішало до самого смерку. О четвертій годині доводилось уже світити лампу.

Погожими днями Емма виходила в сад. На капусті мерехтів сріблистими розводами іній; довгі блискучі нитки снувались од качана до качана. Пташок було не чути, все немов заснуло. Абрикоси були обставлені соломою, виноградна лоза вилася хворою гадюкою попід карнизом стіни, на якій, придивившись, можна було побачити повзучих стоногів. У гіпсового кюре в трикутці, що читав молитовник під ялинами в куточку, відкришилася права нога, а лице полупилося від морозу і взялося немов білим лишаем.

Потім Емма знову підіймалась до себе в кімнату, замикала двері, шурувала вугілля в каміні і, знемагаючи від жару, відчувала, як нудьга все важче лягала їй на душу. Вона залюбки спустилася б униз побалакати із служницею, та соромливість утримувала її.

Щодня завжди о тій самій порі відчиняв віконниці свого будиночка вчитель у чорній шовковій шапочці і проходив сільський стражник у блузі, з шаблею при боці. Вранці і ввечері тюпали по вулиці поштові коні – завжди по троє в ряд – до ставка на водопій. Вряди-годи дзеленчав дзвіночок на дверях харчевні та скрипіли під вітряну годину на залізних прутах мідні тазики, що правили за вивіску над дверима

голярні. Вітрину її прикрашав старий малюнок, вирізаний з модного журналу, та воскове погруддя в жовтому шиньйоні. Перукар теж нарікав на те, що життя в нього склалось невдало, що йому нема чого ждати від майбутнього. Мріючи про перукарню у якомусь великому місті, от як у Руані, на набережній чи проти театру, похмурий майстер цілий день гуляв по вулиці взад і вперед, від мерії до церкви, виглядаючи клієнтів. Підводячи очі, пані Боварі завжди бачила його на посту: ніби вартовий, патрулював він у своїй фесці набакир, у ластиковій куртці.

Іноді надвечір за вікнами зали показувалось засмагле обличчя з чорними баками, яке розпливалось у широкій лагідній усмішці, виблискуючи білими зубами. Зразу ж зринала мелодія вальса, і під звуки катеринки кружляли й кружляли на кришці, в ляльковім салоні між кріслами, канапами і консолями, танцюристи заввишки в палець – жінки в рожевих тюрбанах, тірольці в камізельках, мавпочки в бальних фраках, кавалери в куценьких штанцях, – і все це відбивалось у маленьких дзеркальцях, зліплених по кутках стьожками фольгового паперу. Катеринщик крутив корбу, заглядаючи у вікна праворуч і ліворуч. Час від часу він підіймав коліном свій інструмент, що муляв цупким ременем йому в плече, і цвиркав на тротуарну тумбу довгою цівкою бурої слини. Музика, то жалібна й тягуча, то весела і шпарка, з шипінням виривалася з-за рожевої тафтяної занавіски, що трималась на візерунчастій мідній планці. Ці самі мелодії гралися десь

у театрах, співалися в салонах, під них танцювалось вечорами в осяяних жирандолями залах. Вони долітали до Емми, як відголоси великого світу. Нескінченні сарабанди вихрилися їй у голові, і думка, ніби баядерка на квітчастому килимі, в'юнилась разом із звуками, пурхаючи від мрії до мрії, від смутку до смутку. Зібравши в кашкет милостиню, катеринщик запинав свою скриньку старим чохлам із синього полотна, закидав її на спину і, важко ступаючи, брався далі. Емма проводила його очима.

Особливо нестерпні були для неї години обіду в цій тісній їдальні внизу, з димучою пічкою, рипливими дверима, відсирілими стінами і вогкою підлогою, їй здавалось, що на тарілці подають їй усю гіркоту існування, а від погляду на паруюче варене м'ясо у неї в душі клубочилась огида. Шарль їв довго й багато; вона гризла горішки або, спершись ліктями на стіл, водила вістрям ножа по цераті.

Господарчі справи вона зовсім занехаяла. Пані Боварі-старша, приїхавши до них у великий піст, була вражена такою переміною. Справді, Емма перше була така чепурна, така вибаглива, а тепер цілими днями ходила невбрана, носила сірі прості панчохи, світила лойовими свічками. Вона одно говорила, що раз немає достатків, треба жити ощадно, що вона дуже задоволена, цілком щаслива, що їй дуже подобається в Тості, – і свекрусі ні до чого було причепитися. До того ж Емма, очевидячки, не збиралась прислухатися до її порад; одного разу, коли свекруха спробувала зауважити, що

хазяї повинні стежити за благочестям прислуги, вона відповіла таким гнівним поглядом і таким холодним усміхом, що бідолашна жінка більше не заводила подібних розмов.

Емма зробилась вередливою, їй важко було догодити. Вона замовляла для себе окремі страви, а потім і не торкалась до них; сьогодні пила тільки молоко, а завтра чай – чашку за чашкою. То їй було холодно, і вона вперто не виходила з кімнати, то вона мліла від духоти, відчиняла всі вікна, одягалась в легенькі плаття. То вона не давала просвітку служниці, а то раптом засипала її гостинцями або посилала погуляти до сусідів. Бувало, що вона роздавала старцям усі дрібні гроші з свого гаманця, хоч не відзначалась особливою щедрістю і чулістю до чужих страждань, як, зрештою, і більшість людей, що вийшли з села: душі в них звичайно такі заскорузлі, як мозолясті руки їхніх батьків.

У кінці лютого дядько Руо привіз зятеві на спогад про своє одужання чудову індичку і прогостював у них три дні. Шарль був увесь час зайнятий хворими, і з старим мусила сидіти Емма. Він курих у кімнатах, спльовував у камін, говорив про хліборобські справи, про корів і телят, про дробину, про муніципальну раду, і, коли старий нарешті поїхав, дочка зачинила за ним двері з таким задоволенням, що аж сама здивувалась. А втім, вона вже не приховувала свого презирства до всіх і всього, що оточувало її; часто-густо вона умисно висловлювала чудернацькі думки – гудила те, що слід було хвалити, і хвалила те, що вважалося ганебним і непри-

стойним. Чоловік тільки очі витріщав, слухаючи такі речі.

Невже цьому жалюгідному животінню не буде кінця? Чим вона гірша від тих жінок, що живуть щасливо? У Воб'єссарі вона бачила герцогинь, у яких і талії були грубілі, і манери вульгарніші. За віщо ж, боже, така несправедливість? При-тулившись головою до стіни, Емма плакала, їй до болю хотілося зазнати того бурхливого й блискучого життя, тих нічних маскарадів, тих зухвалих розкошів і жагучих захоплень, що марились їй віддавна.

Вона ставала щораз блідішою, у неї почались серцебиття. Шарль прописав їй валер'янку й камфорові ванни. Але всякі спроби лікування ще дужче дратували її.

Бували дні, коли на неї находила якась хвороблива балакучість, потім це збудження змінювалось тупою байдужістю, і вона сиділа мовчки й нерухомо. Тоді вона підтримувала свої сили тільки тим, що цілими флаконами виливала на себе одеколон.

Вона постійно скаржилась на Тост, і Шарль вирішив, що її хвороба викликана якимись впливами місцевого клімату. Упевнившись у цій думці, він почав серйозно думати про те, щоб переїхати кудись в інше місце.

Тоді Емма стала пити оцет, щоб іще більше схуднути. У неї з'явився сухий кашель і остаточно пропав апетит.

Шарлю нелегко було покидати Тост після чотирирічного перебування і якраз у такий момент, коли він починав *ставати на ноги*. Та що вдієш – раз треба, то, значить, треба!

Він повіз жінку у Руан, до професора, в якого колись учився. Виявилось, що Емма нездужала на нервовому ґрунті і потребувала переміни клімату.

Розпитавши людей, Шарль довідався, що в Нефшательській окрузі є чимале містечко Йонвіль-л'Аббеї, звідки якраз перед тижнем виїхав лікар – польський емігрант. Тоді він написав до місцевого аптекаря, щоб дізнатися, скільки там населення, чи далеко живе найближчий лікар, чи багато заробляв на рік його попередник і так далі. Діставши задовільну відповідь, Шарль вирішив перебратися туди на весну, якщо тільки здоров'я Емми не покращає.

Одного дня, готуючись до близького від'їзду, Емма розбирала речі в шухляді і вколола об щось палець. То був дріт від її весільного букета. Флердоранжеві пелюстки пожовкли від пилу, атласні стьожки з срібною крайкою обтріпалися. Вона жбурнула букет в огонь. Квітки спалахнули, як суха солома. На попелі лишився поволі дотліваючий червоний кущик. Емма дивилась, як він горів. Тріскались картонні пуп'янки, корчилились мідні дротинки, розтоплювався позумент; обсмалені паперові вінчики звивались над жаром, ніби чорні метелики, поки, нарешті, не вилетіли в комин.

У березні, коли вони виїхали з Тоста, пані Боварі була вагітна.

Частина друга

I

Йонвіль-л'Аббеї (назва походить від старовинного капуцинського абатства, від якого вже й руїн не лишилось) – містечко, розташоване за вісім льє від Руана, між Аббевільським і Бовезьким шляхом, у долині річки Ріель, що впадає в Анд ель і жене біля свого гирла три водяні млини; у ній водиться форель, що принаджує сюди в недільні дні хлопців-вудкарів.

Коли звернеш із шляху коло Буасьєра і виберешся путівцем на невисоке узгір'я Ле, побачиш усю долину. Вона поділяється річкою на дві різко відмінні половини: ліворуч – сіножаті, праворуч – орна земля. Луки розкинулись уздовж пасма положистих пагорбів і за ними зливаються з брейськими пасовищами, а на схід сонця рівнина помалу підіймається і стелеться все ширше, половіючи до самого обрїю латками житніх ланів. Річка, що в'ється між трав'янистими берегами, відмежовує світлою стьожкою барви полів від зелені лугів, і вся долина нагадує простелену долі величезну кирею з зеленим оксамитовим коміром, облямованим срібляною тасьмою.

Наближаючись до містечка, побачиш на обрїї, прямо перед собою, Аргейські дубняки і Сен-Жанські кручі, помережані зверху донизу довгими й нерівними рудими смугами. То – патьоки від дощів, а цеглянистий колір рисок, що виді-

ляються на сірій поверхні гори, походить від численних залізистих джерел, що беруть тут свій початок і пробиваються по всій околиці.

Тут сходяться межі Нормандії, Пікардії та Іль-де-Франсу. У цій проміжній області і говірка якась безлика, і ландшафт невиразний. Тут виробляється найгірший на всю округу нефшательський сир, а землеробство дуже клопітна справа: сипкі піщані ґрунти захаращені дрібним камінням і вимагають багато гною.

До 1835 року до Йонвіля майже неможливо було дістатися; але о цій порі прокладено чималий путівець, що зв'язує Аббевільський шлях з Ам'єнським. По ньому часом проходять валки з Руана до Фландрії. Проте Йонвіль так і залишився глухим закутком, незважаючи на доступ *доринків збути*. Мешканці уперто тримаються малоприбуткового лугівництва, замість підносити рільничу продукцію, і ледаче містечко, одвертаючись од нив, розростається природно ближче до води. Його видно здалеку: лежить собі, розкинувшись на березі, мов чередник, що спочиває над річкою.

Під горою за мостом починається обсажене молодими осичками шосе, що веде прямо до околиці містечка. Двори тут пообгороджувані тинами, посередині стоять хати, а круг них, під крилатими деревами, обчепленими драбинами, косами й тичками, розкидані різні господарські будівлі – возовні, давильні, винарні. Солом'яні стріхи, ніби насунуті на самі очі хутрянні шапки, майже на цілу третину затуляють

низенькі віконця з товстими опуклими шибками, вдавленими посередині, як денце в пляшці. Попід білими тинькованими стінами з чорними навскоси поперечками туляться деде хирляві груші, а перед сінешніми дверми поставлені маленькі вертушки – вони не пускають до хати курчат, що прибігають до порога клювати хлібні кришки, розмочені в сидрі. Чим далі в містечко двори вужчають, будинки купчаться тісніше, тини зникають. Ось над вікном колишеться пучок папороті, почеплений на мітлище. Тут кузня, а трохи далі стельмашня; коло неї стоять, викочені трохи на дорогу, два три вози. Ще вище біліє за палісадником великий дім, а перед ним круглий газон, де стоїть, притуливши пальчика до губ, маленький амур; обабіч ганку висяться дві чавунні вази, на дверях блищить металева табличка. В цьому домі, найкращому в містечку, живе нотаріус.

Кроків за двадцять далі, по той бік вулиці, перед майданом – церква. Довкола неї – цвинтар, обнесений низькою огорожею; він заселений так густо, що старі надмогильні плити, осілі майже врівень із землею, утворюють суцільний настил, на якому проросла зелена травиця вимальовує правильні чотирикутники. Церкву відбудовано наново в останні роки королювання Карла X. Дерев'яне склепіння починає трухлявіти зверху, і місцями на його синьому тлі проступають чорні плями. Над дверима, де повинен міститися орган, виведений крилас для чоловіків; туди підіймаються гвинтовими сходами, що аж дзвенять під дерев'яними черевиками.

Денне світло проходить у церкву крізь прості, немальовані шибки і скісним промінням освітлює ряди лав, поставлених під прямим кутом до стіни; подекуди на них прибито гвіздками солом'яні мати, а над ними напис великими літерами: «Лавка ім'ярек». Далі, де звужується головний прохід, навпроти сповідальні красується невеличка статуя діви Марії в шовковій ризі і тюлевому, цяткованому срібними зірочками покривалі; щоки в богородиці нарум'янені, як у ідолів із Сандвічевих островів. Нарешті, в самій глибині перспективу завершує копія «Святої родини», подарована міністром внутрішніх справ, яка висить над вітварем між чотирма високими свічниками. Ялинові лави на хорах так і лишилися нефарбованими.

Добру половину широкої йонвільської площі займає кристий ринок – черепичний навіс, підпертий двома десятками стовпів. На розі, поряд з аптекою, стоїть мерія, споруджена за проектом паризького архітектора, – подоба грецького храму. Нижній поверх будівлі оздоблений трьома іонічними колонами, а верхній – галереєю з круглими арками; на фронтоні – галльський півень³⁵; однією лапою він спирається на хартію³⁶, в другій тримає терези правосуддя.

Але найбільше привертає до себе увагу аптека пана Оме,

³⁵ *Галльський півень* – емблема на гербі Французької республіки після революції 1789—1794 рр. до встановлення імперії Наполеона I (1804).

³⁶ ...*спирається на хартію*... – Мається на увазі реакційна «Конституційна хартія Франції», прийнята 1814 р. і змінена в ліберальнішому дусі після Липневої революції 1830 р.

навпроти трактуру «Золотий лев». Особливо впадає вона в вічі увечері, коли всередині засвічується лампа і червоні та зелені кулі на вітрині відкидають по бруківці кольорові відблиски. Поміж тими кулями, ніби в бенгальському вогні, видніється темний силует аптекаря, схилоного над конторкою. Дім його згори донизу заліплений оголошеннями, виведеними звичайним письмом, рондо і друкованими літерами: «Віші, зельтерська, барезька вода, кровоочисні екстракти, препарат Распайля, арабське борошно, пастила Дарсе, мазь Реньйо, перев'язочні матеріали, розчини для ванн, лікувальний шоколад тощо». А на вивісці, що тягнеться вздовж усього фасаду, золотими літерами значиться: «Аптека Оме». Всередині за великими терезами, пригвинченими до прилавка, над скляними дверима красується напис: «Лабораторія», а на самих дверях ще раз повторено золотими літерами на чорному тлі: «Оме».

Більше в Йонвілі й дивитись немає на що. Головна – і єдина – вулиця, де є ще кілька дрібних крамничок, тягнеться не більше як на рушничний постріл і уривається на завороті дороги. Як лишиш її по праву руку і підеш низом попід Сен-Жанською горою, вийдеш просто на кладовище.

Під час холери його поширили: розмурували з одного боку огорожу й прикупили суміжну ділянку землі в три акри, але могилки, як і раніше, туляться ближче до брами, а нова половина майже вся гуляє. Кладовищенський сторож, він же гробокоп і паламар при церкві, маючи подвійні доходи

з покійників, засаджує, крім того, вільну площу картоплею. Але та грядка з року в рік вужчає, і коли в містечку лютує пошесть, старий не знає, чи йому радіти покійникам, чи сумувати, риючи все більше могил.

– Ти годуєшся мертвяками, Лестібуда, – сказав йому якось кюре.

Почувши ці похмурі слова, сторож задумався. На деякий час він навіть був згорнув своє городництво, але потім знову взявся вирощувати бульбу, ще й бреше, що вона росте «самосійки».

З часу тих подій, про які в нас буде мова, в Йонвілі нічого не змінилось. На шпилі церковної дзвіниці, як і раніше, крутиться бляшаний триколірний прапорець; над галантерейною крамницею й досі майорять на вітрі два ситцеві вимпели; в аптеці по-старому поволі гниють собі в каламутному спирті недоноски, схожі на жмути білої губки, а над входом у трактир старий, полинялий від дощів золотий лев, як і колись, виставляє напоказ свою кучеряву, як у пуделя, шерсть.

Надвечір того дня, коли в Йонвіль мало приїхати подружжя Боварі, хазяйка цього трактиру, вдова Лефрансуа, так метушилася в себе на кухні, що аж упріла, пораючись біля кастрюль. Ще б пак, завтра базарний день. Треба заздалегідь порубати м'ясо, попатрати курчат, зварити суп і каву. Та ще приготувати обід своїм постійним столовникам, а також для лікаря, його дружини та служниці. Більярдна аж розлягалась

од реготу. У задній кімнатці три мірошники гукали горілки. Дрова в печі палали, вугілля тріщало; на довгому кухонному столі, серед шматків сирої баранини, дрібно здригалися стоси тарілок, бо поряд на колоді саме шаткували шпинат. Десь на пташарні кудкудакали кури й гелготали гуси – за ними ганялася з ножом служниця.

Біля печі грів спину віспуватий чоловік у зелених шкіряних капцях, в оксамитовій шапочці з золотою китицею. На його обличчі було відбите цілковите самозадоволення; здавалось, він дивився на життя з таким самим спокоєм, як щиголь, що висів у нього над головою в плетеній клітці. Це був аптекар.

– Артемізо! – гукнула хазяйка. – Нарубай хмизу, поналивай графини, принеси горілки, та швидше! Коли б хоч знати, що їм подавати на десерт, тим гостям, що ви чекаєте... Господи боже! Знову ті биндюжники галасують у більярдній! А віз їхній так і стоїть коло самих воріт. Приїде «Ластівка», то ще поламає. Піди поклич Полита, нехай укотить у возовню!.. Повірите, пане Оме, вони в мене випили зранку, може, вісім глеків сидру, а зіграли вже більше п'ятнадцяти партій у більярд... Та вони мені все сукно на більярді пошматують, – казала вона, поглядаючи на клієнтів віддалеки, з ополоником у руках.

– Не велика біда, – зауважив пан Оме. – Новий купите.

– Новий більярд! – жажнулася вдова.

– Авжеж. Старий уже нікуди не годиться, пані Лефрансуа.

Запевняю вас, ви просто самі собі шкодите. І дуже шкодите. До того ж тепер пішла мода на вузькі лузи і важкі кії. Грають більше в карамболь, ніж у пірамідку... Усе міняється! Треба йти в ногу з віком. От ви подивіться на Тельє...

Хазяйка почервоніла з досади.

– Що не кажіть, – вів далі аптекар, – а в нього більярд кращий, ніж у вас. І якби комусь спало на думку влаштувати патріотичну пульку на користь поляків або потерпілих од поводі ліонців...

– Боялась я вашого голодранця Тельє! – зневажливо здвинула гладкими плечима хазяйка. – Не турбуйтеся, пане Оме! Поки буде стояти «Золотий лев», будуть у ньому і клієнти. У нас іще є, слава богу, і знаємо, де взяти. А вашу «Французьку кав'ярню» запечатають одного чудового ранку, ще й об'яву наліплять на віконниці!.. Перемінити більярд, – мурмотіла вона вже про себе. – Та на ньому ж так зручно складати випрану білизну, а в мисливський сезон можна послати постелю шістьом нічліжникам!.. Та де ж це забарився той роззява Івер?

– Ви що, ждатимете його, щоб подавати обід вашим столовникам? – спитав фармацевт.

– Ждатиму? А пан Біне? Адже він заявиться рівно о шостій, хвилина в хвилину. Другого такого акуратиста пошукати по всьому білому світу. І обов'язково йому треба сидіти на тому самому місці, в маленькій кімнаті. Убий його, не сяде обідати за іншим столом! А вже що перебірливий, що ви-

багливий – спробуй йому догодити сидром... Це не те, що пан Леон: той приходить коли о сьомій, коли о пів на восьму, що не подай, то й з'їсть. Такий чудесний молодий чоловік. І голосу ніколи не підвищить.

– Воно, бачите, є велика різниця між освіченою людиною і акцизником з відставних карабінерів...

Годинник вибив шосту. Ввійшов Біне.

Синій сюртук обвисав на його сухорлявій статури; з-під шкіряного кашкета з зав'язаними на потилиці навушниками й задертим козирком виглядав лисий лоб, удавлений від довголітнього носіння каски. Він носив чорний суконний жилет, волосяний комірець і сірі панталони, у всяку погоду був узутий у добре наваксовані високі чоботи, на головках яких видавались симетричні опуклини від розбухлих великих пальців. Жодна волосинка не вибивалася за лінію його рівно підстриженої русявої борідки, що облямовувала, як зелений бордюр клумби, його довгасте, безбарвне обличчя з маленькими очіцями й горбатим носом. Він досконало знав усі картярські ігри, був завзятим мисливцем і мав прегарний почерк; дома він завів токарний верстат, виточував знічев'я кільця на серветки і захарашував ними всю квартиру із захопленням митця і егоїзмом буржуа.

Біне попрямував до маленької кімнати, але звідти треба було спершу випроводити трьох мірошників. І весь час, поки йому накривали на стіл, він стояв мовчки на одному місці біля груби. Потім перейшов у кімнатку й зачинив за собою

двері, як завжди, знявши при вході кашкета.

– У такого язик не відпаде від увічливих розмов, – сказав аптекар, залишившись на самоті з трактирницею.

– Він завжди отак якось. На тім тижні завернули сюди два комівояжери-суконщики – веселі хлопці, увесь вечір такі анекдоти розповідали, що в мене аж сльози виступили од сміху... А він сидів тут же, як сич у лісі, і ані пари з уст!

– Так! – підтвердив аптекар. – Нема в нього фантазії, нема дотепності, – нічого того, що характеризує світську людину.

– А проте кажуть, що він чоловік здібний, – заперечила хазяйка.

– Здібний? – перепитав пан Оме. – Хто? Він – здібний? Хіба що до акцизної служби, – додав він уже спокійнішим тоном.

І знову почав:

– Ну, я ще розумію, коли негоціант з великими торговельними зв'язками, юрист, чи лікар, чи фармацевт бувають настільки захоплені своїми справами, що стають диваками, навіть відлюдьками... Історія знає чимало таких прикладів! Але ж ці люди принаймні про щось думають. Ось хоч би й я. Скільки разів мені траплялось шукати ручку на столі, щоб надписати етикетку, – туди-сюди, аж вона за вухом!

Тим часом пані Лефрансуа вийшла за поріг виглядати, чи не їде «Ластівка». Вона здригнулась. До кухні раптом зайшов якийсь чоловік у чорному одязі. У вечірньому присмерку можна було все-таки розглядіти його рум'яне лице і атле-

тичну фігуру.

– Чим можу служити, пане кюре? – спитала трактирниця, дістаючи з полички каміна одного із мідних свічників, що стояли там цілою батареєю. – Може, вип'єте чогось? Чарочку смородинівки, склянку вина?

Священик відмовився надзвичайно ввічливо. Він зайшов тільки за своєю парасолькою, що забув допіру в Ернемонському монастирі. Попросивши пані Лефрансуа прислати йому парасольку ввечері додому, він подався до церкви: вже дзвонили на вечерню.

Коли звук його кроків затих на площі, аптекар заявив, що він вважає таку поведінку зовсім негідною. Яке мерзенне лицемірство – відмовитись від чарочки! А тим часом потайки попи всі пиячать, і, звичайно, всі вони бажали б повернути часи церковної десятини.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.